

नमो गणेशाय।

भाषापरिच्छेदः।

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय।
तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय॥१॥

दर्शनादिति चेन्न अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां सम्भवति दृष्टफलकत्वे-ऽदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव हि फलं कल्प्यते। इत्थञ्च यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत् कल्प्यते यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्य्यं वा बोध्यं प्रचुरस्यैव बलवत्तर-विघ्ननिराकरणकारणत्वं विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः। नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादि-कारणकलापात्, न चैवं स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतमङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः, विघ्नाशङ्कया तदाचरणात्, तथैव शिष्टाचारात्। न च तस्य निष्फलत्वे तद्बोधक-शिष्टाचारानुमितवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात्। अत एव पापभ्रमेण कृतप्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्। मङ्गलन्तु विघ्नध्वंस-विशेषे कारणं विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादि। क्वचिच्च विघ्नात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यैव कार्य्यजनकत्वात्। इत्थञ्च नास्तिकादिकृतग्रन्थेषु जन्मान्तरीय-मङ्गलजन्यदुरितध्वंसः स्वतःसिद्धविघ्नात्यन्ताभावो वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः। समारेति समार एव महीरुहो वृक्ष-स्तस्य बीजाय एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि दर्शितं भवति तथाहि यथा घटादिकार्य्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपि न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां सम्भवतीत्यतस्तत्सिद्धावीश्वरसिद्धिः। न च

द्रव्यं गुणास्तथा कर्म्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्त्तिताः ॥ २ ॥

शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् मम तु कर्तृत्वेन कार्य्यत्वेन कार्य्यकारणभाव एव अनुकूलतर्कः "द्यावाभूमी जनयन् देव एक आस्ते विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता" इत्यादय आगमा अप्यनुसन्धेयाः ॥ १ ॥

पदार्थानामुद्देशमाह । द्रव्यं गुणा इत्यादि । सप्तमस्या-भावत्वकथनादेव षण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन भावत्वेन पृथगुपन्यासो न कृतः एते च पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धा नैयायिकानामप्यविरुद्धाः प्रतिपादितञ्चैवमेव भाष्ये अत एव उपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्ययोरतिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्कितम् । ननु कथमेत एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् यथाहि मण्यादिसमवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते।उत्तेजकेन,मण्याद्यपसारेण च जन्यत इति कल्प्यते। एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः तद्धि न षट्पदार्थेष्वन्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वात् यथा गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतेः, नाप्यभावे सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न। मण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्याद्यभावादेरेव वा हेतुत्वकल्पनेन सामञ्जस्ये अनन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनानौचित्यात्। न चोत्तेजके सति कथं-

क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकाला दिग्देहिनौ मनः ।
द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥
स्पर्शः संख्यापरिमितिः पृथक्त्वञ्च ततः परम् ।
संयोगश्च विभागश्च परत्वञ्चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।
द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं दाह इति वाच्यम् उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यादिसामान्याभावस्य हेतुत्वात् । सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं किन्तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

द्रव्याणि विभजते । क्षित्यबिति एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः । ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानं? न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं घृततेजःप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न । कार्य्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया संयोगस्य, विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया च तत्सिद्धेरिति । ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तं तद्धि प्रत्यक्षेण दृश्यते तस्य च रूपवत्त्वात् कर्म्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वं तच्च गन्धशून्यत्वात् न पृथिवी नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकं तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणम् इति चेन्न, आवश्यकतेजोऽभावेनोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा, कर्म्मवत्त्वप्रतीतिरपि आलोकापसारणौ-

उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥
भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च ।
तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥
सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

बाधितौ भ्रान्तिरेव, तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनन्तावयवादिकल्पनागौरवञ्च स्यात् । स्वर्णस्य यथा तैजसान्तर्भावस्तथा वक्ष्यते ॥

गुणान् विभजते। अथ गुणा इति । एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्ठतः, चशब्देन च दर्शिताः । तत्र गुणत्वादिकजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते ॥ २।४।५ ॥

कर्माणि विभजते । उत्क्षेपणमिति । कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि। ननु भ्रमणादिकमपि पञ्चकर्माधिकतया कुतो नोक्तमत आह भ्रमणमित्यादि ॥ ६।७ ॥

सामान्यं निरूपयति । सामान्यमिति तल्लक्षणन्तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्तीत उक्तं नित्यत्वे सतीति नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्तीत उक्तम् अनेकेति नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावेऽप्यस्त्यतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमित्युक्तम् एकमात्रवृत्तिस्तु न जाति, तथाचोक्तम् ।

परभिन्ना च या जातिः सैवाऽपरतयोच्यते ।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते
व्यापकत्वात् परापि स्याद्व्याप्यत्वादपरापि च॥९॥
अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्त्तितः ॥ १० ॥

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥

एकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वं न जातिः, तुल्यव्यक्तिकत्वात् घटत्व कलशत्व न जातिद्वयं, सङ्कीर्णत्वात् भूतत्व मूर्त्तत्वं न जातिः, अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः, विशेषस्य व्यावृत्तस्वभावस्य रूपहानिः स्यात् अतो विशेषत्वं न जातिः, समवायसम्बन्धाभावात् समवायो न जातिः ॥ ८ ॥

द्रव्यादीति । परत्वम् अधिकदेशवृत्तित्वम्, अपरत्वम् अल्पदेशवृत्तित्वम्। सकलजात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वम्, एतद्बोधनायैव द्रव्यादित्रिकवृत्तिरित्युक्तं तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम्। परभिन्ना सत्ताभिन्ना।व्यापकत्वादिति। पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वादेः परत्वं, सत्तापेक्षया व्याप्यत्वात् अल्पदेशवृत्तित्वाच्च द्रव्यत्वस्यापरत्वं, तथाच धर्मद्वयसमावेशादुभयमविरुद्धम् ॥ ९ ॥

विशेषं निरूपयति। अन्त्य इति। अन्ते अवसाने वर्त्तत इत्यन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः। एकमात्रवृत्तिरिति फलितार्थः।घटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् पर-

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणोः ।
तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः ॥ ११ ॥

स्पर भेदः। परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति भावः ॥ १० ॥

समवायं दर्शयति । घटादीनामिति। अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः। समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वं। तत्र प्रमाणन्तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत् इत्यनुमाने संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः । न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनम् अर्थान्तरं वा, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवादेकसमवायसिद्धिः । न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः, तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् । न चैवम् अभावस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्य, तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावसम्बन्धस्य तत्र सत्त्वात् तस्य नित्यत्वात्। अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्, मम तु मते घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः। वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् इत्यञ्च तत्कालीनतत्तद्घटनादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः ॥ ११ ॥

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।
प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥
एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ॥ १२॥ ॥

अभावं विभजते । अभावस्त्विति अभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वम् । संसर्गेति संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात् तद्विभागाभावात् संसर्गाभावं विभजते । प्रागभाव इति । संसर्गाभावत्वम् अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वम्, अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं, विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वं, जन्याभावत्वं ध्वंसत्वं, नित्यसंसर्गाभावत्वम् अत्यन्ताभावत्वम् । यत्र तु भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतञ्च तत्र घटकालस्य सम्बन्धाघटकतया अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः । तत्र उत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव इति केचित् । अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राचीनमतं श्यामघटे रक्तो नास्तीति रक्तघटे श्यामो नास्तीति धीश्च प्रागभावं ध्वंसञ्चावगाहते न तु तदत्यन्ताभावम् । नव्यास्तु तत्र विरोधे मानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्त्तत इति प्राहुः । नन्वस्तु अभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनामपेक्ष्यातिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् एवञ्च आधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते । एवञ्च तत्तच्छब्दगन्धरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते ऽन्यथा

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥
द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः।
सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४॥

तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाणामग्राह्यत्वादप्रत्यक्षत्वं स्यात्। एतेन ज्ञानविशेषकालविशेषाद्यात्मकत्वमत्यन्ताभावस्येति प्रत्युक्तम् अप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥ १२ ॥

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च वक्तुं प्रक्रमते सप्तानामित्यादि। समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितार्थः। एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः तेषां भावः वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितार्थः। ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्व्वत्रैवास्ति ईश्वरादिज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् एवम् अभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ॥ १३ ॥

द्रव्येति द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वञ्च। यद्यप्यनेकत्वम् अभावेऽप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यं तथा च अनेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं फलितार्थः तेन घटादौ प्रत्येकं नाव्याप्तिः। समवायित्वं समवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं न तु समवायवत्त्वं सामान्यादावभावात् तथा च समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं फलितार्थः तेन नित्यद्रव्येषु नाव्याप्तिः। सत्तावन्त इति द्रव्यगुणकर्म्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः। गुणादिरिति यद्यपि गुण-

सामान्यपरिहीनास्तु सर्व्वे जात्यादयो मताः ।
पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

क्रियाशून्यत्वमात्रत्वे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वञ्च गगनादावतिव्याप्तं तथापि गुणवद्वृत्तिधर्म्मत्वं कर्म्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तदर्थं नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वं वा गुणवद्वृत्ति कर्म्मवद्वृत्ति वा किन्तु गुणत्वादिकम् । तथा आकाशत्वादिकन्तु न पदार्थविभाजकोपाधि । यद्वा गुणवद्वृत्तित्वे सति कर्म्मवद्वृत्तित्वे सति वा सत्ताव्याप्यजातिशून्यभावत्वं विवक्षित गुणकर्म्मणोरव्याप्तिवारणाय गुणवद्वृत्ति कर्म्मवद्वृत्तीति वा । पुनस्तत्रैवाव्याप्तिवारणाय सत्ताव्याप्येति । व्याप्तिश्च भेदगर्भा निवेशिता इत्यतो न दोषः द्रव्यगुणान्यतरत्वमादाय तत्रैवाव्याप्तिवारणाय जातीति अभावेऽतिव्याप्तिवारणाय भावत्वमिति गुणवद्वृत्ति सत्ताव्याप्यजातिर्द्रव्यत्वं, तच्छून्यत्वं पञ्चानामस्त्येव ॥१४॥

सामान्येति । सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः पारिमाण्डल्येति पारिमाण्डल्यम् अणुपरिमाणं, कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः । अणुपरिमाणं न तु कस्यापि कारणं तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न सम्भवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् महदारब्धस्य महत्तरत्ववत् अणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् एवं परममहत्परिमाणम् अतीन्द्रियसामान्यं विशेषश्चेति बोध्यम् । इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वं ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्या

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्व्ववर्त्तिता।
कारणत्वं भवेत् तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितम्॥१६॥
समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्।
एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम्॥१७॥
यत्समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायिजनकं तत्।
तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात्॥१८॥

मतिः ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकारणम् इत्यभिप्रायेण। मानस-प्रत्यक्षे आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वात् महत्परिमाणं कालादेर्थ्यं तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्य्याणामाशय इत्यन्ये तन्न ज्ञानाति-रिक्तं प्रति कारणताया एव आचार्य्यैरुक्तत्वात्। १५।

ननु कारणत्वं किम्? अत आह अन्यथेति। तस्य, कारणत्वस्य तत्र समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसम-वायिकारणमित्यर्थः। अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटासम-वायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि अभिघाताद्यसमवायि-कारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवायिकारणं स्यात्, तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्-कार्य्यासमवायिकारणत्वलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयम्, आत्म-विशेषगुणानान्तु क्वाप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं

येन सह पूर्व्वभावः कारणमादाय वा यस्य।
अन्यं प्रति पूर्व्वभावे ज्ञाते यत्पूर्व्वभावविज्ञानम् ॥१९॥
जनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते।
अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्व्वभाविनः ॥२०॥

सामान्यलक्षणे ऐयमेव अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र कार्य्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणं तत्र घटरूपं प्रति कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः। इत्थञ्च कार्य्यैकार्थ-कारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायि-कारणमिति सामान्यलक्षणं पर्य्यवसन्नम् आभ्यां समवायि-कारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारण-मित्यर्थः। १६। १७। १८।

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां? पदार्थानां तदाह येन इत्यादिना। यत् कार्य्यं प्रति कारणस्य पूर्व्ववर्त्तिता येन रूपेण गृह्यते तत् कार्य्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमिति भावः, यथा घटं प्रति दण्डत्वमिति। द्वितीयमन्यथासिद्धमाह कारणमिति यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किन्तु स्वकारणमादायैव

एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।
घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

अन्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धं यथा दण्डरूपम्। तृतीयमाह अन्यं प्रतीति अन्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत् कार्य्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृह्यते तस्य तत् कार्य्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वं यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य, आकाशस्य हि घटादिकं प्रति आकाशत्वेन कारणत्वं स्यात् आकाशत्वं च शब्दसमवायिकारणत्वम्, अतः शब्दं प्रति जनकत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम्। शब्दाश्रयत्वेन कारणत्वे काऽन्यथासिद्धिः ? इति चेत् पञ्चमीति गृहाण। अथाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकम् ? इति चेत् कवत्वादिकं विशेषपदार्थो वेति। चतुर्थमन्यथासिद्धमाह जनकं प्रतीति यत्-कार्य्यजनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत् कार्य्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृह्यते तस्य तत् कार्य्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वं यथा कुलालपितुर्घटं प्रति, तस्य कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः, कुलालत्वेन जनकत्वे त्विष्टापत्तिः, कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात्। पञ्चममन्यथासिद्धमाह अतिरिक्तमिति नियतावश्यकपूर्वभाविनः अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्य्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः। अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धं तत्र हि महत्त्वमवश्यं क्लृप्त

तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः ।
पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥
समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।
गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥२३॥
अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ।

तेनानेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम्। न च वैपरीत्ये कि विनिगमकम्? इति वाच्य महत्त्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात ॥ २१॥

रासभादिरिति यद्घटव्यक्तिं प्रति रासभस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वमस्ति तत्रापि घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि सम्भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति भाव । एतेष्विति एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आवश्यकस्तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् तथा हि दण्डादिभिरवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिभिरेव कार्य्यसम्भवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम् । न च वैपरीत्ये किं विनिगमकम् ? इति वाच्य दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितपरम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् एवमन्येषामप्यनेन चरितार्थत्वसम्भवात् ॥ २२ ॥

गुणकर्मेति असमवायिकारणत्व गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणो साधर्म्यम् इत्यत्रापि तात्पर्य्यम् । अथवा असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्व तदर्थः तेन ज्ञानादीनामपि असमवायिकारणत्वविरहेऽपि न क्षति ॥ २३ ॥

क्षित्यादीनां नवानान्तु द्रव्यत्वगुणयोगिता ॥ २४ ॥
क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।
परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥
कालखात्मदिशां सर्व्वगतत्वं परमं महत् ।

अन्यत्रेति नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्म्यमित्यर्थः आश्रितत्वन्तु समवायादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः, कालिकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन तेषामवृत्तित्वमिति परमार्थः तेन समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः ॥ इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्म्यं वक्तुमारभते । क्षित्यादीनामिति ॥ २४ ॥

क्षितिर्जलमिति पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्त्तत्वं क्रियावत्त्वं वेगवत्त्वञ्च साधर्म्म्यम् । न च यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । मूर्त्तत्वम् अपकृष्टपरिमाणवत्त्वं, तच्च तेषामेव । गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात्, पूर्व्ववत् कर्म्मवत्त्वं, कर्म्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेगवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वञ्च बोध्यम् ॥ २५ ॥

कालेति । कालाकाशात्मदिशां सर्व्वगतत्वं सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वं परममहत्त्वञ्च । परममहत्त्वं जातिविशेषः अपकर्षाना-

क्षित्यादिपञ्चभूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥२६॥
द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम्।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

श्रयपरिमाणत्वं वा। क्षित्यादीति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम् तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम्। अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यं तेन ज्ञातो घट इत्यादिप्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात् तद्वति आत्मनि नातिप्रसङ्गः, न वा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्वादावव्याप्तिः तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्निधानाच्च न प्रत्यक्षम्। अथ वा आत्मवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वम्। चत्वारीति पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम् ॥ २६ ॥

द्रव्यारम्भ इति पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वं न च द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। आकाशशरीरिणामिति आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वम् आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिः, यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात्, क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्। योग्यविभुविशेषगुणादीनां स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वात् प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः एवं ज्ञानादीनामपि, ज्ञानादिकं हि आत्मनि

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम्।
गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥

विभौ शरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव। एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि। इत्यस्याव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्चार्थः पृथिव्यादौ रूपादिर्विशेषगुणोऽस्तीति अतोऽव्याप्यवृत्तीत्युक्तम् पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिसंयोगादिरस्तीति अतो विशेषगुणेत्युक्तम्। न च रूपादीनामपि कदाचित् तृतीयक्षणे नाशसम्भवात् क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्य चतुर्थक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति क्षणचतुष्टयन्तु किमपि ज्ञानादिक न तिष्ठति, रूपत्वादिकन्तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्त्तत इति व्युदासः। ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वात् जन्येत्युक्तम्। यद्याकाशजीवात्मनोः साधर्म्यम्, तदा जन्येति न देयं द्वित्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्च। चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामपि नाशाभ्युपगमात्, द्वित्वादीनामपि तथात्वात् तद्वारणाय विशेषेति। त्रिक्षणवृत्तित्वं वा वाच्यं, द्वित्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयात् ॥ २७ ॥

रूपेति पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वञ्चेत्यर्थः। न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवह्नेरूपस्य रूपवत्त्वे किं मान? मिति वाच्यं तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात्,

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः।
यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत्॥ २९॥

एवं वाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम्। न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् घृततैलप्रभृतिषु, पृथिवीषु, जलेषु, द्रुतसुवर्णादौ-तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात् तत्र च पृथिवीत्वादिमत्त्वात् तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः। न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तम् अतिव्याप्तञ्च रूपादाविति वाच्यं चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति। गुरुणी इति गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं पृथिवीजलयोरित्यर्थः। न च घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिवादिभागानाञ्च रसादिमत्त्वे किं मानम्?-मिति वाच्यं तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात्। द्वयोरिति पृथिवीतेजसोरित्यर्थः। न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं घटादौ वह्न्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्यं नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। २८।

आत्मान इति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः। यदुक्तमिति ज्ञेयत्वादिकं विहाय इति बोध्यं तत् तु न कस्यापि वैधर्म्यं? केवलान्वयित्वात्। २९॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यसंस्कारो मरुतो गुणाः ।
अष्टौ स्पर्शादयो रूपं द्रवो वेगश्च तेजसि ॥ ३० ॥
स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥
स्नेहहीना गन्धयुताः चितावेते चतुर्दश ।
बुद्ध्यादि षट्कं संख्यादि पञ्चकं भावना तथा ॥ ३२॥
धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।
संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥
संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।
परापरत्वं संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥
तत्र चितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।

ते च संख्यादय. पञ्च खे आकाशे ॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥

साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्य सम्प्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति तत्र चितिरित्यादिना। गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं लक्षणमुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम्। तथाहि पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः । न च पाषाणादौ गन्धाभावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्य तत्रापि गन्धसत्त्वात् अनुपलब्धिस्तु अनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते?। भस्मनो

षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥
स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।

हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति, यद् द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्ते दृष्टचैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये। इत्यञ्च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात् तज्जन्यस्य पाषाणस्यापि पृथिवीत्वं तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः । नानारूपेति शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्त्तते न तु जलादौ तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात्। पृथिव्यान्तु एकस्मिन्नपि धर्म्मिणि पाकवशेन नानारूपसम्भवात् न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिः, रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात्। वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य, रूपान्तरस्य च सत्त्वात् न्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वात्तल्लक्षणसमन्वयः । षड्विध इति मधुरकटुकषायादिभेदेन च षड्विधो रसः स पृथिव्यामेव जले च मधुर एव रस। अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः । गन्धस्त्विति- द्विविध इति, वस्तुस्थितिमात्र, न तु द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणं द्विविधस्य व्यर्थत्वात्। द्वैविध्यञ्च सौरभासौरभभेदेन बोध्यम् ॥ ३५ ॥

स्पर्श इति तस्याः पृथिव्याः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायोरपि वर्त्तत इत्युक्तम् पाकज इति । इत्यञ्च पृथिव्याः स्पर्शो

नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥२६॥
अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी।

ऽनुष्णाशीतताज्ञापनार्थं तदुक्तम्। वस्तुतस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणम् अधिकस्य वैयर्थ्यात्। यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थो बोध्यः। नित्येति सा पृथिवी द्विविधा नित्या अनित्या च इत्यर्थः। अनुलक्षणा परमाणुलक्षणा पृथिवी नित्या ॥ २६ ॥

तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्व्यणुकादिः सर्वाऽप्यनित्य इत्यर्थः। सैव अनित्या पृथिव्येव अवयववतीत्यर्थः। ननु अवयविनि किं मानं परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः। न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम्। न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः। मैवं परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्य अपि प्रत्यक्षायोग्यत्वात्। दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात्। न च तदानीम् अदृश्यपरमाणुपुञ्जात् दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरूष्मादिसन्ततौ कदाचित् दृश्यत्वप्रसङ्गात्। न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेः दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तःपातिभिः दृश्यदहना-

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

वयवः स्थूलद्रव्यानुत्पत्तेरुपगमात् । न च महत्त्वद्व्यणुकेन कथं त्रसरेणोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम् । यतो न वयं द्व्यणुकमहत्त्व वा कस्यचित् स्वभावादाचक्ष्महे परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारण-समुदायवशात् द्रव्यत्वं तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षं न तु द्व्यणुकादेस्तदभावात् । न हि तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वाभावात् । इत्थं सावयवसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षत्वादनित्यत्वं । तेषां सावयवावयवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः । यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वसमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् । अतस्तस्य नित्यत्वं । महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिव अणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्ति इति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवा महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः । न चेदमप्रयोजकम् अप-कृष्टमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् । नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्येदिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तद-सिद्धेः ॥ ३६ ॥

सा च त्रिधेति सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिविधा शरीरेन्द्रिय-विषयभेदादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

तत्र देहमुदाहरति योनिजादीति योनिजमयोनिजञ्चेत्यर्थः। योनिजमपि जरायुजमण्डजञ्च, जरायुजं मानुषादीनाम्, अण्डजं सर्पादीनाम्, अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम्। स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमपि अयोनिजम्। न च मानुषादि शरीराणां पार्थिवत्वे किं मानम् ? इति वाच्यं गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात्। न च क्लेदोष्मादेरुपलम्भाज्जलादिकमपि स्यादिति वाच्यं तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्। न च तर्हि जलत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यं क्लेदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः। एतेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम्। शरीरत्वन्तु न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् किन्तु चेष्टाश्रयत्वं वृक्षादीनामपि चेष्टासत्त्वान्नाव्याप्तिः । न च वृक्षादीनां शरीरत्वे किं मानम् ? इति वाच्यम् आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात्। तत्रैव किं मानम् ? इति चेत् भग्नक्षतसंरोहणादिना तदनुमानात् । यदि हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति, तदान्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम्। न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् एतादृशे प्रमाणाभावात्। अथवा चेष्टावदन्त्यावयववृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्, मानुषत्वचैत्रत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वयः। न च नृसिंहशरीरे

विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः॥ ३८॥
वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ।

कथं लक्षणसमन्वयः? तत्र सिद्धत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यं कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्। इन्द्रियमिति घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः पार्थिवत्वं कथं? मिति चेत् इत्थं घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवव्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धादिव्यञ्जकघृतवत् न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेनानैकान्तिकमिति वाच्यं, तस्य शक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् ५ यद्वा परकीयेति न देयं, वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं, द्रव्यत्वे सति इति विशेषणात्। विषय इति उपभोगसाधनं विषयः सर्व्वमेव हि कार्य्यजातम् अदृष्टाधीनं यत् कार्य्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात् परम्परया वा जनयत्येव। न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति। तेन द्व्यणुकादिब्रह्माण्डं सर्व्वमेव विषयो भवति शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं। ३८॥

जलं निरूपयति वर्णः शुक्ल इति सिद्धसमवायिकारणताव-

च्छेदकतया जलत्वं जातिः सिध्यति। यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्य-
वृत्तितया न कार्य्यतावच्छेदकं, तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम्।
अथ परमाणोर्जलत्वं न स्यात्, तत्र जन्यस्नेहाभावात्, नित्यस्य
स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावनियमादिति चेन्न, जन्यस्नेहजनक-
तावच्छेदकतया जन्यजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदक-
तया जलत्वजातिसिद्धेः। शुक्लरूपवत्त्वमेव दर्शयितुमुक्तं वर्णः
शुक्ल इति वस्तुस्थितिमात्रं, न तु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम्।
अथ वा नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्ति-रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य-
जातिमत्त्वम् अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्ति-
द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः। रसस्पर्शाविति जलस्य
मधुर एव रसः शीत एव स्पर्शः। तिक्तावृत्तिमधुरवृत्ति द्रव्यत्व-
साक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् ननु शुक्लरूपवत्त्वमेवेति, कुतः कालिन्दी-
जलादौ नीलोपलब्धेरिति चेन्न। नीलजनकतावच्छेदिकायाः
पृथिवीत्वजातेरभावात् जले नीलरूपासम्भवात् कालिन्दीजले
नीलप्रतीतिः आश्रयौपाधिकी अत एव वियति विक्षेपे धव-
लिमोपलब्धेः। अथ जले माधुर्य्ये किं? मानं, न हि प्रत्यक्षेण
कोऽपि रसस्तत्रानुभूयते। न च नारिकेलजलादौ माधुर्य्यमुप-
लभ्यत एवेति वाच्यं तस्याश्रयौपाधिकत्वात्। अन्यथा जम्बीर-
रसादावम्लाद्युपलब्धेरम्लादिमत्त्वमपि स्यादिति चेन्न। हरीतक्या-
दिभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वात्। न च हरीतक्यामेव जलोष्म-
संयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यं कल्पनागौरवात्। पृथिवी-
त्वस्याम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकं। जम्बीर

स्नेहस्तत्र द्रवत्वन्तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥
नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥

रसादौ तु आश्रयौपाधिकी तथा प्रतीतिः। एवं जन्यशीतस्पर्श-जनकतावच्छेदकं जलत्वं जन्यजलत्वं वा बोध्यं। दृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्त्तिशीततरसलिलस्य। तेन संयोगा-ज्जले औष्ण्यप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव तत्र पाकासम्भवात् ।३८।

स्नेहस्तत्रेति। घृतादावपि तदन्तर्वर्त्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात्; तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम्। द्रवत्वमिति सांसिद्धिकद्रवत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धस्तदव-च्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि तदेवेति भावः। तैलादावपि जलस्य द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूलत्वमिति वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

प्रथमवदिति पृथिव्या इवेत्यर्थः तथाहि जलत्वं द्विविधं नित्यमनित्यञ्च परमाणुरूपं नित्यं, द्व्यणुकादिकं सर्वमनित्यम् अवयवसमवेतञ्च, अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात् किन्तु पृथिवीतोयत्वे यो विशेषस्तमाह किन्त्विति। अयोनिज-मिति अयोनिजमेवेत्यर्थः। रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत्। रसनसन्निकर्षे व्यभि-चारवारणाय द्रव्यत्वं देयम्। विषयं दर्शयति सिन्धुहिमादि-रिति। सिन्धुः समुद्रः हिमं तुषारः आदिपदात् सरित्कासार-करकादिः सर्वो ग्राह्यः। न च हिमकरकयोः कठिनत्वात्

स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।
नैमित्तिकं द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्व्ववत् ॥ ४१ ॥

पार्थिवत्वमिति वाच्यम् ऊष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यम् इति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः । अदृष्टविशेषेण वा द्रवत्वनिरोधात् करकादीनां काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् ॥ ४० ॥

तेजो निरूपयति । स्पर्श उष्ण इत्यादिना । उष्णत्वस्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः इत्थञ्च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्येवानुमन्धेयम् न चोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं तत्रापि उष्णत्वस्य सत्त्वात् किन्तु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः। एवं रत्नकिरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः । रूपमित्यादि वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लत्वाग्रहः । ननु तद्रूपाग्रहे धर्म्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न; अन्यदीयरूपेणापि धर्म्मिणोपलम्भसम्भवात् शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना । वह्नेस्तु शुक्लं नाभिभूतं किन्तु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये। नैमित्तिकमिति। सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं न लक्षणं दहनादावव्याप्तेर्घृतादावतिव्याप्तेश्चेति वाच्यं पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् पूर्व्ववदिति जलस्येवेत्यर्थः। तथाहि तत् द्विविधं नित्यमनि-

इन्द्रियं नयनं वह्निः स्वर्णादिर्विषयो मतः ॥ ४१॥ ॥

यच्च नित्यं परमाणुरूपं तदन्यदनित्यम् अवयवि तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनिजमैवेत्यर्थः तच्च सूर्य्य-लोकादौ प्रसिद्धम् । ४१ ।

अत्र योविशेषस्तमाह इन्द्रियमिति। चक्षुस्तैजसं परकीय-स्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत्।प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादाद्यं परकीयेति। घटादेः स्वीयरूप-व्यञ्जकत्वात् व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति। अथवा प्रभायादृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयं न देयं। चक्षुःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति वह्नीति ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेन्न।सुवर्णं तैजसम् असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात्। यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवी।न चाप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजल-द्रवत्वस्य चाग्निसंयोगनाश्यत्वात्। ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न।जल-मध्यस्थमसीपङ्कोदकवत् तस्याद्रुतत्वात्। अपरे तु पीतिमाश्रयस्य अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि रूपापरावृत्तिदर्शनात् तत्प्रतिबन्धकं विजातीयं द्रवत्वं कल्प्यते।तथाहि अग्निसंयोगे पीतिमगुरुत्वा-श्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्तमग्निसं-योगेऽपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात्। जल-मध्यस्थपीतपटवत् तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तैजसत्वनिय-मात् ॥ ४१। ॥

अपाकजोऽनुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥
तिर्य्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।
पूर्व्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥
प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः ॥ ४३॥ ॥

वायुं निरूपयति । अपाकज इति। अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तम् अपाकज इति। अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तम् अनुष्णाशीत इति। तेन वायवीयो विजातीयः स्पर्शो दर्शितः तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः। एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः। वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन, विलक्षणशब्देन, तृणादीनां धृत्या, शाखादीनां कम्पेन च वायोरनुमानात् यथा च वायोर्न प्रत्यक्षं तथाग्रे वक्ष्यते। पूर्व्ववदिति वायुर्द्विविधः नित्योऽनित्यश्च परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्यः समवेतश्च सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनां, परन्तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगसाधनत्वं जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वमिति। अत्र योविशेषस्तमाह देहव्यापीति। शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक्। तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनवायुवत्। विषयं दर्शयति प्राणादिरिति यद्यपि चानित्यो वायुश्चतुर्विधः तस्य चतुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे तथापि संक्षेपादत्र त्रैविध्यमुक्तं प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशा-

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥
इन्द्रियन्तु भवेत् श्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

न्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नाना संज्ञा लभत इति । ४२ । ४३ ॥ ४३ ॥

आकाशं निरूपयति । आकाशस्येति आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वात् आकाशत्वादिकं न जातिः। किन्तु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम् । वैशेषिक इति कथनन्तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय। एतेन प्रमाणमपि दर्शितं। तथाहि। शब्दो विशेषगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्, स्पर्शवत्, शब्दो द्रव्यसमवेतः गुणत्वात् संयोगवत् इत्यनुमाने शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्व्वकप्रत्यक्षत्वात्, सुखवत्। पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्त, पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुणपूर्व्वकेति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणत्वात्। नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत्। इत्यत्र शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यतीति । न च वायववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्व्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम् अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात्। तत्र शरीरस्य विषयस्य चाभावात् ॥ ४४ ॥

इन्द्रियं दर्शयति इन्द्रियमिति । तन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥
परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ॥ ४५ ॥

श्रोत्रं तु पुरुषभेदेन भिन्नं कथमाकाशं स्यादतआह एकः सन्नपीत्यादि। आकाशएक एव सन्नपि उपाधेः कर्णशष्कुल्यादेर्भेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

कालं निरूपयति जन्यानामिति। तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामिति। तथाहि इदानीं घटइत्यादिप्रतीतिः सूर्य्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्य्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धोवाच्यः स च संयोगादिर्न सम्भवतीति कालएव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते इत्यस्य तस्याश्रयत्वमपि सम्यक्। प्रमाणान्तरं दर्शयति परापरत्वेति। परत्वापरत्वबुद्धेरसाधारणनिमित्तं कालएव। परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयोलाघवादतिरिक्तः कल्प्यतइति भावः। नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादतआह क्षणादिरिति। कालस्त्वेकोऽपि उपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः। उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म्म, पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नविभागोवा पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नउत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म्म वा। नचोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कर्म्मान्तरसत्त्वादिति। महाप्रलये क्षणादिव्यवहारोयद्यपि, तदानीं ध्वंसेनोपपादनीयः दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरेवेति ॥ ४५ ॥ ४५ ॥

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥
इन्द्रियन्तु भवेत् श्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

न्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नाना संज्ञा लभत इति। ४२। ४२ । ४३। ॥

आकाशं निरूपयति । आकाशस्येति आकाशकालदिशा-मेकैकव्यक्तित्वात् आकाशत्वादिकं न जातिः । किन्तु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम् । वैशेषिक इति कथनन्तु विशेषगुणान्तरव्यव-च्छेदाय। एतेन प्रमाणमपि दर्शितं। तथाहि। शब्दो विशेषगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्, स्पर्शवत्, शब्दो द्रव्यसमवेतः गुणत्वात् संयोगवत् इत्यनुमाने शब्दस्य द्रव्यसम-वेतत्वे सिद्धे [illegible] सर्वेषां [illegible] विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायि-[illegible]त्वात् । ४६ ॥ ४६ ॥ [illegible]अपूर्वकप्रत्यक्षत्वात्, सुखवत् ।

आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियेति। [illegible] दुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति। ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः। नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव इति नियमस्याप्रयो-जकत्वात्। परे त्वीश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात्। न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादिति वदन्ति। इन्द्रि-याद्यीति इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः। यद्यप्यात्मनि "अहं जाने अहं सुखीत्यादि" प्रत्यक्षविषयत्व-मस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्न-

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥
परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ॥ ४५ ॥

श्रोत्रं तु पुरुषभेदेन भिन्नं कथमाकाशं स्यादतआह एकः सन्नपीत्यादि। आकाशएक एव सन्नपि उपाधेः कर्णशष्कुल्यादे-र्भेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

कालं निरूपयति जन्यानामिति। तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामिति। तथाहि इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्य्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्य्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धोवाच्यः स च संयोगादिर्न सम्भवतीति कालएव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते इत्यस्य तस्याश्रयत्वमपि सम्यक्। प्रमाणान्तरं दर्शयति परापरत्वेति। परत्वापर साधारणनिमित्तं कालएव। परत्वापरत्वयोरसमवायि तिरिक्तः कल्प्यतइति। ...त्पादिविनाशशालित्वात्। न च

पूर्वशरीरात्मसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उपपद्यत इति वाच्यम्। अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् एव शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्तदानीमिष्टसाधनतास्मारकाभावात्। मन्मते जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः। न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्य्यतामिति वाच्यम् उद्बोधकाभावात्। अत्र स्तनपानजीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते इत्यस्य संस्कारस्यानादित्वया आत्मनोऽपि अनादित्वसिद्धौ अभावस्य नाशासम्भवात् नित्यत्व सिध्यतीति बोध्यं। ननु पश्वादीनां (२)

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ॥४८॥

ज्ञानादौ करणत्वं कर्तृत्वं वास्तु विरोधे साधकाभावादत आह तथात्वमिति। चैतन्यमित्यर्थः। उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव। कथमिति?। पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानाञ्चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् अनुभवितुरभावात्। अन्यदृष्टस्य अन्येन स्मरणासम्भवात्। अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्य्यकारणभावादिति भावः। ४८।

(३) ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यात् अत आह मनोऽपीति। न तथा न चेतनं। ज्ञानादीति मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः। यथा मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते।

(४) नन्वस्तु विज्ञानमेव आत्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वात् चेतनत्वं ज्ञानसुखादिकन्तु तस्यैवाकारविशेषः। तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं। पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तावप्यालयविज्ञानधारा निराबाधैव। मृगमदवासनावासितवसन इव पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न तस्य जगद्विषयत्वे सार्व्वज्ञ्यापत्तेः यत्किञ्चिद्विषयत्वे विनिगमनाभावात्। सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गः। तदानीं निराकारा विज्ञप्तिरनुवर्त्तत इति चेन्न तस्य स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं

(३) [illegible] (४) [illegible]

घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात्। आकारविशेष एवायं विज्ञानस्येति चेत्। किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन। नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात्। अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्समावेशात् इतरथा विरोधस्यैव दुरुपपन्नत्वात्। न च वासनासंक्रमः सम्भवति। मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात्। न च उपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं वासनायाः संक्रमासंभवात्। उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न उत्पादकाभावात्। उत्तरविज्ञानस्यैव उत्पादकत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गः। क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवाच्च। एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यमपि प्रत्युक्तं गौरवादतिशये मानाभावाच्च। बीजादावपि सहकारिसमवधानादेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनाच्च। अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा "अविनाशी वा अरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादि श्रुतेरिति चेन्न तस्य विषयत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात्। निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्। सविषयत्वस्याप्यनुभवात्। अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम्। सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते। ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः। अन्यथा बन्धमोक्षानुपपत्तेः। योऽपीश्वराभेदबोधको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन् स्तौति। अभेदभावने च यतितव्यमिति वदति। अतएव सर्वे

एव आत्मनि समर्पिता इति श्रूयते। मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्त्या
भेदो जायत इत्यपि न। भेदस्य नित्यत्वे नाशायोगात्। भेद
नाशेऽपि व्यक्तिद्वय स्यास्थित्येव। न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं
तत्र निर्द्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं, तद्दिति घत
द्वित्वाभावेऽपि द्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात्। मिथ्यात्वाभावो
ऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत्। एकत्वाभावो व्यक्तिद्वया
त्मको द्वित्वमप्युच्यतां। प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध
इति वदुभय नैकमित्यस्य सर्व्वजनसिद्धत्वात्। योऽपि तदानीं
मभेदप्रतिपादक आगम सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्य प्रति
पादयति। सम्पदाधिक्ये, पुरोहितोऽय राजा संवृत्त, इतिवत्
अतएव "निरञ्जन परम साम्यमुपैतीति" श्रूयते। ईश्वरो न
ज्ञानसुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रय। "नित्य विज्ञानमानन्द ब्रह्म"
इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्त। "य सर्व्वज्ञ" इत्यनु
रोधात् आनन्दम् इत्यस्यापि आनन्दवदित्यर्थं अर्श आदि
त्वान्मत्वर्थीयाच्प्रत्ययात्, अन्यथा पुलिङ्गत्वापत्ते। आनन्दोऽपि
दुःखाभावे उपचर्य्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिव
दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्ययात्। अस्तु वा तस्मिन्नानन्दो नत्वसौ
आनन्दमित्यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययविरोधात्। "आनन्द ब्रह्मणो
विद्वान् बिभेति कदाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति सङ्क्षेप
एतेन प्रकृति कर्त्री, पुरुष पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतन
कार्य्यकारणयोरभेदात्। कार्य्यनाशे कार्य्यरूपतया नाश स्यादि
त्यकारणत्व तस्य। बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥

कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः । सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् । ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः । इदमिति विषयोपराग- इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा । कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः । तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिमेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव । कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः ।

न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति साङ्ख्य मतमपास्तम् । कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेः बुद्धित्वे मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशे किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न । असिद्धेः कर्त्तृजन्यत्वे मानाभावात् । वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् । अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम् । तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः।
अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः॥ ५०॥

"प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते॥"

इत्यनेन विरोध इति वाच्य। प्रकृतेरदृष्टस्य। गुणैरदृष्ट जन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः। कर्त्ताहं कर्त्ताहमेव। इत्यस्य तदर्थत्वात् "तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः" इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्टादाशय इति संक्षेपः।

धर्म्माधर्म्माश्रय इति। आत्मेत्यनुषज्यते। शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्म्मणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तेः। विशेषगुणयोगत इति। योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा। अहं जाने अहङ्करोमि इत्यादि प्रतीतेः॥ ४९॥

प्रवृत्तीति। अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते। प्रवृत्तिरत्र चेष्टा। ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वात्। चेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुमीयत इति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह। रथेति। यद्यपि रथ कर्म्मचेष्टा न भवति तथापि तेन कर्म्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्म्मणा परात्मापीति भावः।

अहङ्कारस्येति। अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषय आत्मा न शरीरादिरिति। मन इति। मनोभिन्नेन्द्रियजन्य

विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥
प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ।

प्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् ॥ ५० ॥

विभुरिति । विभुत्वं परममहत्त्वं तच्च पूर्वोक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छादिचतुर्दश गुणाः पूर्वोक्ता वेदितव्याः । अत्रैव प्रसङ्गाद् बुद्धेः कतिपयप्रपञ्चं दर्शयति । बुद्धिस्त्विति द्वैविध्यं व्युत्पादयति । अनुभूतिरिति । अनुभूतिश्चतुर्विधेति । एतासाञ्चतसृणां करणानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सर्वोक्तानि वेदितव्यानि ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्व्वमेव ज्ञानं तथापि इन्द्रियत्वेन रूपेण इन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने कारणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न लक्ष्यम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यं जन्यज्ञानाव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात् । अथ वा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । इदं लक्षणम् ईश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य, उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मरणेऽनुभवस्य च हेतुत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः । परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः । यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं

घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥ ५२ ॥
घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥५३॥

हेतुत्वविषयकं यज्ज्ञानं तदेवानुमितिः । न च कादाचित्कहेतु-विषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यं, तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अथवा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः । एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः । पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः । वस्तुतो यत्किञ्चिदनुमिति-व्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तित्वे सति यत्किञ्चित् प्रत्यक्षव्यक्ति-मादाय तदवृत्तिजातिमत्त्वम् अनुमितित्वम् । एवं यत्किञ्चित् प्रत्यक्षादिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तित्वे सति यत्किञ्चिदनुमिति-व्यक्तिमादाय तदवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति । घ्राणजादीति । घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पार्शनं श्रौत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षम् । न चेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजनान्न्यूनत्वम् । जन्य-प्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वात् उक्तसूत्रानुसारात् ॥ ५२ ॥

घ्राणस्येति । गोचर इति ग्राह्य इत्यर्थः । गन्धत्वादिरिति । आदिपदात् सुरभित्वासुरभित्वपरिग्रहः । गन्धस्य प्रत्यक्षत्वात्त-द्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा । गन्धाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्य न सामर्थ्य-मिति बोध्यम् । तथा रस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः । गन्धो रसश्च उद्भूतो बोध्यः । तथा शब्दत्वादिसहितः ॥ ५३ ॥

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये।
विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ५४
क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशम्।
गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः।

उद्भूतरूपमिति। चक्षुरादावनुद्भूतरूपमिति न चाक्षुषं प्रत्यक्षम्। तद्वन्ति उद्भूतरूपवन्ति ॥ ५४ ॥

योग्येति। पृथक्त्वादिकमपि योग्यवृत्तितया ग्राह्यम्। तादृशं योग्यवृत्तिमित्यर्थः। चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह गृह्णातीति। आलोकसंयोग उद्भूतरूपञ्च चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति कारणम्। तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसम्बन्धेन कारणत्वम्। द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षं प्रति स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेनेति ॥ ५५ ॥

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरस्त्वचो गोचरः। सोऽपि उद्भूतस्पर्शोऽपि स्पर्शत्वादिरभिहितः। रूपान्यदिति। रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नञ्च चक्षुषो यत् योग्यं तत् त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम्। तथाच पृथक्त्वादिसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ता एवं क्रिया एवं जातयो योग्यवृत्तयश्च ते त्वचो ग्राह्या इति। अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्येऽपि रूपं द्रव्यप्रत्यक्षे कारणं तथाच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणमिति। नवीनास्तु बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं न कारणं प्रमाणाभावात् किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पार्शनप्रत्यक्षे

रूपान्यच्चक्षुषोऽयोग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥
द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्।

स्पर्शः कारणम् अन्वयव्यतिरेकात्। बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे किं कारणमिति चेत् न किञ्चिदात्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु। रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेन्न वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गादिष्टापत्तिरिति चेत् स्पर्श एव लाघवात् कारणमस्तु प्रभाया अप्रत्यक्षत्वे त्विष्टापत्तिरित्येव किं न स्यात्। तस्मात् प्रभां पश्यामीतिवत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययस्य सत्त्वात् वायोरपि प्रत्यक्षं भवत्येव। बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे तु न रूपस्य न वा स्पर्शस्य हेतुत्वं वायुप्रभयोरेकत्व गृह्यत एव, क्वचित् द्वित्वादिकमपि, क्वचित् संख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्याहुः ॥५६॥

त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणमिति। त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः। किं तत्र प्रमाणं सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति। ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति, अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा। नाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात्तथाहि। चाक्षुषादिप्रत्यक्षे चक्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षं ज्ञानादेरभावादेव न मानसप्रत्यक्षं ज्ञानाद्यभावे च नात्मनोऽपि प्रत्यक्षमिति। व्याप्तिज्ञानाभावात् नानुमितिः, सादृश्यज्ञानाभावात् नोपमितिः, पदज्ञानाभावात् न शाब्दबोधः, इत्यनुभवसामग्र्यभावात्

The prachin view and the navin view [illegible]

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥
ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

ज्ञानप्रसङ्गः। तदुद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम्। नैवं सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्त्वङ्मनोयोगेनात्मनश्च प्रत्यक्षप्रसङ्गात्। तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात्। सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव जायत इत्यत्रापि प्रमाणाभावात्। अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले स्पार्शनप्रत्यक्षं स्यात्। विषयत्वक्संयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य च सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धादेकमपि वा न स्यादिति। अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात् कल्प्यते इति। अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधात् चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यं। चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनःसंयोगाभावान्न स्पार्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति। मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिरिति मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः। मतिर्ज्ञानम्। कृतिः प्रयत्नः। एवं सुखत्वादिकमपि मनोग्राह्यम्। एवमात्मापि मनोग्राह्यः। किन्तु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वात् अत्र नोक्तः। ॥ ५७ ॥

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यत इति। चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं न सम्भवति, पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात्। विशिष्ट-

महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

बुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् तथा च प्रथमतो घट-घटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकात्मकं, तच्च न प्रत्यक्षं। तथा हि। विषयानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति घटमहं जानामीति प्रत्यक्षात् तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते। ज्ञाने घटस्तद् घटत्वं यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते। विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्य-ज्ञानकारणम्। निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घट-त्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं न सम्भवति। घटत्वाद्यप्रकारकं घटादिविशिष्टज्ञानं न सम्भवति जात्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात्। महत्त्वम्। षड्विधे हेतुरिति। द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन कारणं। द्रव्यसमवेतानां जातिगुणकर्मणां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन कारणम्, द्रव्य-समवेतानां गुणत्वकर्मत्वरूपत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसम-वायसम्बन्धेन कारणमिति। इन्द्रियमिति। अत्रापि 'षड्विध-इति अनुषज्यते। इन्द्रियत्वन्तु न जातिः। पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यप्रसङ्गात्। किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञान-कारणमनःसंयोगाश्रयत्वम्, आत्मादिवारणाय सत्यन्तम्। उद्भूत-विशेषगुणस्य शब्दस्य श्रोत्रे सत्त्वात् शब्देतरेति। विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुषि सत्त्वात् उद्भूतेति। उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना

विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।
द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ॥ ५९
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।
विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥

सङ्करात्। न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्। उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादौ जनकतानुपपत्तेः । किन्तु शुक्लत्वादिव्याप्यमनुद्भूतत्वं नाना, तदभावकूटश्चोद्भूतत्वम्। तच्च संयोगादावपि । तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादेरस्त्यतो विशेषेति। कालादिवारणाय विशेष्यदलम् । इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वात् इन्द्रियावयववारणाय। कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाद्याश्रयस्य कालादेश्च वारणाय मनःपदं। ज्ञानकरणमित्यपि तद्वारणाय। करणमिति असाधारणं कारणं करणम् । असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम् ॥ ५८ ॥

विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विध इति। व्यापारः सन्निकर्षः।षड्विधं सन्निकर्षमुदाहरणद्वारा दर्शयति। द्रव्यग्रह इति। द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यं। द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षम् इन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । सम्प्रत्यन्तु

द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्। द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः। द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः। एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्यकारणभावः। परन्तु परमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीपरमाणौ पृथिवीत्वञ्च चक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र परम्परया उद्भूतरूपसम्बन्धस्य महत्त्वसम्बन्धस्य च विद्यमानत्वात्। तथा हि नीलत्वं जातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्त्तते। तथा च महत्त्वसम्बन्धो घटनीलमादाय वर्त्तते रूपसम्बन्धश्च स्वमादायैव वर्त्तते एवं पृथिवीत्वे घटादिकमादाय महत्त्वसम्बन्धो बोध्यः। एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात् तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषप्रत्यक्षे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम्। इत्थञ्च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः। परमाणुचक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् एवं वाय्वादौ न सत्तादिचाक्षुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात्। एवं यत्र घटस्य मध्यावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्तु बाह्यावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम्। एवं द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम्। द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः। द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः कारणम्। अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वम् उद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वञ्च पूर्ववदेव बोध्यम्। एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राण-

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते।

संयुक्तसमवायः। गन्धसमवेतस्य घ्राणजन्यप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्त-
समवेतसमवायः कारणम्। एवं रसप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसम-
वायः। रससमवेतस्य रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः
कारणम्। शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः। शब्दसमवेत-
श्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम्। अत्र सर्वत्र
प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम्। वक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्षम् इन्द्रिय-
संयोगादिकं विनापि भवति। एवमात्मनः प्रत्यक्षे मनःसंयोगः।
आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः। आत्मसमवेत-
समवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम्। अभाव-
प्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इन्द्रियसम्बद्धविशेषणता हेतुः। वैशे-
षिकमते तु न समवायः प्रत्यक्षः। अत्र यद्यपि विशेषणता
नानाविधा तथा हि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषण-
तया गृह्यते, संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया
संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया।
शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया। कादौ खत्वाद्य-
भावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्ना-
भावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ
पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं
तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गृह्यते। अन्यथा षोढा-
सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति। ५९। ६०॥६१॥

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥
अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः ।

यदि स्यादुपलभ्येत इति।अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धि-कारणम्। तथाहि।भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणं तत्रापि योग्यताप्यपेक्षिता। सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जन-प्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा। तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य स उप-लम्भाभावोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः। तथा हि। यत्रालोकसंयोगा-दिकं वर्त्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात् तर्हि उपलभ्येत इत्यापाद-यितुं शक्यते। तत्र घटाभावादिप्रत्यक्षं भवति।अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यत इति। तेन घटाभावादेरन्धकारे चाक्षुष-प्रत्यक्षं न स्यात्। स्पार्शनप्रत्यक्षन्तु भवत्येव। आलोकसंयोगं विनापि स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्। गुरुत्वादिकं यदयोग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षः। तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितु-मशक्यत्वात्। वायौ रूपाभावः। पाषाणे सौरभाभावः। गुडे तिक्ताभावः। श्रोत्रे शब्दाभावः। आत्मनि सुखाभावः। एव-मादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्। संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता। अन्योन्याभावप्रत्यक्षे त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता। अतस्तम्भादौ पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यत एव॥ ६२ ॥

प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम्। तत्र लौकिकप्रत्यक्षे

सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ॥ ६२ ॥

षोढा सन्निकर्षो वर्णितः। अलौकिकसन्निकर्षं निदर्शयति। अलौकिक इति। व्यापारः सन्निकर्षः। सामान्यलक्षणेति। सामान्यं लक्षणं यस्या इत्यर्थः। तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते। तच्चेन्द्रियसम्बद्ध-विशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतं बोध्यम्। तथाहि यत्र इन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं जातम्। तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः। धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवं रूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते। अत्र यदि इन्द्रियसम्बद्धमित्युच्यते तदा धूली-पटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात्। तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसम्बन्धाभावात्। मन्मते तु इन्द्रियसम्बद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः। इन्द्रियसम्बन्धो लौकिको ग्राह्यः। इदञ्च बहि-रिन्द्रियस्थले। मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतसामान्यमात्रं प्रत्यासत्तिः। अतः शब्दादिना यत्किञ्चित् पिशाचाद्युपस्थितौ मानसः सकलपिशाचादिबोध उपपद्यते। परन्तु समानानां भावः सामान्यम्। तच्च क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि क्वचिदनित्यं घटादि। यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले ज्ञात-स्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्घटवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति। अत्रेदं बोध्यं सामान्यं येन सम्बन्धेन ज्ञायते तेन सम्बन्धेन अधिकरणानां प्रत्यासत्तिः ॥ ६२ ॥

आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजतद्धर्म्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥
विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

किन्तु यत्र तद्घटनाशानन्तरं तद्घटमतः स्मरणं जातं सामान्यलक्षणया सर्व्वेषां तद्घटवतां भानं न स्यात् । तदानीमभावात् ।

किञ्च इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यक घट इति ज्ञानमुत्तर दिने इन्द्रियसम्बन्धं विनापि [illegible] सत्वात् तादृशज्ञानं कुतो न जायते । तस्मात् प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह । आसत्तिरित्यादि । आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथा च सामान्यलक्षणेत्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते । ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्त्तते तत्र सकलघटादीनां चाक्षुषादिप्रत्यक्षं स्यादत आह तदिन्द्रियजेत्यादि इत्यस्यार्थः । यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्किञ्चिद्धर्म्मिणि तदिन्द्रियजन्यज्ञानसामग्री अपेक्षिता । सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकम् । तेनान्धकारादौ चक्षुःसंयोगे न तादृशज्ञानं न जायते ॥ ६४ ॥

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा, सामान्यलक्षणाऽपि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह । विषयी यस्य

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥६५॥

तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षण इति। सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति। ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति। अत्रायमर्थः। प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न सम्भवति। तथा च सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां वह्नित्वेन सकलवह्नीनाञ्च भानं कथं भवेत् तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते। न च सकलवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं प्रत्यक्षधूमे वह्निसम्बन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः। मन्मते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमे वह्निव्याप्यत्वसन्देहः संभवति। न च सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेये ज्ञाते सार्व्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम्। प्रमेयत्वेन सकलप्रमेये ज्ञातेऽपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्व्वज्ञ्याभावात्। एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभिचन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात्। यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभभानं सम्भवति तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया। एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया।

योगजो द्विविध इति। योगाभ्यासजनितो धर्म्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः। युक्तयुञ्जानभेदत इति। युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्म्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः ॥ ६५ ॥

युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः।
व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ ॥
अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गन्तु करणं न हि।

युक्तस्य सर्व्वदा भानमिति। योगाभ्यासवशीकृतमानसः समाधिसमासादितविविधसिद्धियुक्त इत्युच्यते। अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वाद् वियुक्त इत्यप्युच्यते। सर्व्वदेति। चिन्तासहकारिविनेत्यर्थः। भानं सर्व्वविषयाणां प्रत्यक्षम्। अपरो युञ्जानः विषयव्यावृत्तमानसः। चिन्ता ध्यानं मनसस्तदेकाग्रीकरणम् तत्सहकारात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानर्थान् प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः।

अनुमितिं व्युत्पादयति। व्यापारस्त्विति। अनुमायाम् अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम्। परामर्शो व्यापारः। तथा हि येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्व्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव पुरुषः क्वचित् पर्व्वतादौ अविच्छिन्नमूलां धूमलेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं भवति। तस्माच्च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति, स एव परामर्श इत्युच्यते। तदनन्तर पर्व्वतोऽयं वह्निमानिति ज्ञानं जायते। तदेवानुमितिः। अत्र प्राचीनास्तु व्याप्यत्वेन ज्ञायमान धूमादिकमनुमितिकरणम्। तद्दूषयति ज्ञायमानमिति।

लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह। अनागतादीति। यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्, तदा अनागतेन विनष्टेन वा

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥
व्याप्तस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।

लिङ्गेन अनुमितिर्न स्यात् । अनुमितिकारणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावात् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वधीरिति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च व्याप्यः पक्षे, इति ज्ञानम् । पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानं वा । अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यम् इत्याकारिका । पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका । द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये । ननु वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं । ततो धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं भवति । तत्र ज्ञानद्वयादनुमितिदर्शनात् । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणं । किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वम् आवश्यकत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न । व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः । लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वम् । किञ्च धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः । व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् । न च तदानीं गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति

व्याप्तिस्तु साध्याभाववदवृत्तित्वं प्रकीर्त्तितम्।

वाच्यम्। चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः स्यादिति। यदि तु तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकतत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरुच्यते तदा अनन्तकार्य्यकारणभावः। मन्मते तु समवायेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायेनानुमितिं जनयतीत्यत्र नानन्तकार्य्यकारणभावः। यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानञ्च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते तदा कार्य्यकारणभावद्वय वह्निव्याप्यो धूम आलोकवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति। इत्थञ्च यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयम्। फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् इति।

व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः तत्र का व्याप्तिरित्यत आह व्याप्तिरिति। साध्यवदन्येति। वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः। साध्यवान् महानसादिः। तदन्यो जलह्रदादिः तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वय. धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नय पिण्डादौ वह्निसत्त्वान्नातिव्याप्ति.। अत्र येन सम्बन्धेन साध्य तेनैव सम्बन्धेन साध्यवान् बोध्य। अन्यथा समवायसम्बन्धेन वह्निमान् वह्नेरवयवस्तदन्यो महानसादिः तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात्। साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः। तेन यत्किञ्चिद् वह्निमान् महानसादिस्तद्भिन्ने पर्व्वतादौ धूमस्य सत्त्वेऽपि न

यद्वा साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

न घटितः। येन सम्बन्धेन हेतुत्वेन सम्बन्धेन साध्यवदन्यवृत्तित्वं बोध्यम् तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि न घटितः। साध्यवदन्यावृत्तित्वं साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावः। तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यह्रदादिवृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः। अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः सत्तायाश्चैक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाववृत्तित्वं नास्तीति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम्। हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तितानवच्छेदकमिति फलितार्थः। ननु केवलान्वयिन्येयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः॥ ६८॥

किञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिश्चात आह। अथवा हेतुमन्निष्ठेति। हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः। तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावः तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वह्न्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः। न च समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम्। तद्वह्न्युभयाभावसत्त्वादेकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः। गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तेः। तथापि साध्यतावच्छेदकं प्रतियोगितानवच्छेदकं तदवच्छिन्न-

सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम्। ननु रूपत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वा पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकरूपत्वव्याप्यजा-
तयस्तासां शुक्लत्वादिस्वरूपाणां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न। तत्र परम्परया
रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात्। न हि तादृश-
धर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृथिव्यामस्ति। रूपत्वव्याप्यजातिमा-
नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः। साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदात् तादृशस्थले
साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदक-
मित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति। एवं दण्डादौ साध्ये पर-
म्परासम्बन्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं प्रतियोगिता-
नवच्छेदकमिति वाच्यं हेत्वधिकरणञ्च हेतुतावच्छेदकविशिष्टा-
धिकरणं वाच्यम्। तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ
शुद्धसत्ताधिकरण गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य
नाव्याप्तिः। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यम्।
तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे
ऽपि वह्नेर्नाव्याप्तिः। अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः।
तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ मूलावच्छेदेनैव एतद्वृ-
क्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि संयोगस्य नाव्याप्तिः।
न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम्।
तदा तथैवाव्याप्तिः। प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरण-
गुणादौ वर्त्तते योऽभावस्तस्यैव मूलावच्छेदेन सत्त्वात् यदि प्रति-
योग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगिसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः।

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना।
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्। हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात्। स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः। प्रतियोग्यनधिकरणं स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं बोध्यम्। तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः। एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यम्। तेन ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाधिकरणघटादेर्विषयतासम्बन्धेन ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः। इत्यञ्च वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे समवायेन वह्निविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् सामान्यस्य वा अनधिकरणत्वम्। यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य वानधिकरणत्वमुक्तम्। आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः। कपिसंयोगाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षान्तरेऽपि कपिसंयोगी भवति तदनधिकरणञ्च वृक्ष इति। द्वितीये प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः। सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वं घणवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावात्मक प्रतियोगिसमानाधिकरण-

स्यात्। न च वह्निमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्व्वक्षण-वृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्व्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोग्यनधि-करणवृत्तित्वमक्षय्येवेति कथमप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। घटाभावी यो वह्न्यभावक्षणस्तु घटाभावात्मकतया घटाभावस्य वह्निरपि प्रतियोगी तदधिकरणञ्च पर्व्वतादीति क्रमेण प्रतियोग्यधि-करणस्याप्रसिद्धत्वात्। यदि च घटाभावादौ वह्न्यभावा-दिर्भिन्न इत्युच्यते तथापि धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यादा-वव्याप्तिः। तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः। तेन सम्बन्धेन सर्व्वस्यैवाभावस्य च पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मक-प्रतियोग्यधिकरणत्व हेत्वधिकरणस्येति तृतीये तु कपिसंयो-गाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः। तत्रात्मवृत्तिकपिसंयो-गाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्य च गुणत्वात् तत् प्रतियोगि-तावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन इति। मैवम्। यादृशप्रतियोगितावच्छे-दकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेद-कत्वस्य विवक्षितत्वात्। ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादि-त्यत्राव्याप्तिः। प्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेर्हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्व्वेषामभावानां साध्यतावच्छेद-कसम्बन्धेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात्। अत्र केचित् महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्य-धिकरणमहाकालस्य घटाभावत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्ट

घटानाधारत्वात्। महाकाले महाकालभेदाभावात्। वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तत्र हेतुव्यापकत्वं बोध्यम्। व्यापकसामानाधिकरण्यञ्च व्याप्तिः। यत्सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः। यद्धर्मः साध्यतावच्छेदकः तत्र यदि यद्धर्मावच्छिन्नत्वाभावमात्रमित्युच्यते तदा समवायेन यो वह्न्यभावस्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः समवायस्तेन प्रतियोग्यनधिकरणपर्वतादिवृत्तिः स एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकञ्च वह्नित्वमित्यव्याप्तिः स्यात्। यदि च यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुच्यते तदा तादृशस्य संयोगेन घटाभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वाद्व्याप्तिः स्यादत उभयमुपात्तम्। इत्थञ्च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसम्बन्धेन यो घटाभावस्तत्प्रतियोगिनो घटस्यानधिकरणे महाकाले वर्त्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः। धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदमुपात्तम्। ननु प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धम्। गुरुधर्म्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न। कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्म्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः ॥ ६८ ॥

सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह । सिषाधयिषया शून्या सिद्धिरित्यादि । सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सिद्धेरभावः पक्षता तद्वान् पक्ष इत्यर्थः । सिषाधयिषाभावं न पक्षता । विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात् । सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव । अतः सिषाधयिषा विरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम् । तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता । यत्र च सिषाधयिषाऽस्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता । यत्र च सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिस्ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमितिः । यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात् प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः । यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शाः सन्ति तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति । एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले वा न सिषाधयिषा योग्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात् कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेत् । यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः सुखसाधनमिति प्रत्यक्षं स्मरणं

षा। ततः सिषाधयिषा। तत्र पक्षतासम्पत्तये सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वविशेषणस्यावश्यकत्वादिति। अत्रेदं बोध्यं यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृश-सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाववत्त्वं तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता। तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षादिभिन्नं वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायान्तु भवत्येव। एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमिनोमीतीच्छायामपि नानुमितिः। सिषाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्विशिष्य तत्तदनुमितिप्रतिबन्धिका वक्तव्या। तेन पर्वतस्तेजस्वी पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः परन्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात्। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिरेव प्रतिबन्धिका। पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि। इदन्तु बोध्यम्। अयं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं यत्र पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयम् इति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषत्वस्य प्रत्यक्षं भवति न त्वनुमितिरतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका। एवं परामर्शानन्तरं विनापि प्रत्यक्षेच्छां पत्रादिप्रत्यक्षानुपपत्तेः। प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका ॥ ७० ॥

अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः।
कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥ ७१ ॥

प्रसङ्गसङ्गत्या हेत्वाभासान् विभजते। अनैकान्त इत्यादि। तल्लक्षणन्तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्व तथाहि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः। यद्विषयकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयकत्वं बोध्यम्। तेन बाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेऽपि तत्र पर्वतो वह्न्यभाववानिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः। न च वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववान् पर्वत इति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात् तत्र वह्न्यभावव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। अन्यथा बाधभ्रमस्यापि नित्यदोषत्वापत्तेः। तस्मात् तत्र वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववान् इति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नाभासत्वं भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रम्। हेतुस्तु न दुष्ट इति। इत्थञ्च साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकं दोषः तद्वत्ता च हेतौ येन केनापि सम्बन्धेनेति नव्याः। परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वम्। सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा। तद्वत्त्वं हेतोर्ज्ञानरूपसम्बन्धेन। न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधभ्रमे पक्षे साध्याभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वाज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात् सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र ज्ञानस्य सम्बन्धत्वाकल्पनात्। यत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात्। तत्र बाधितव्यवहाराभावादित्याहुः।

**आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणो मतः।
तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत्॥ ७२॥**

अनुमितिविरोधित्वञ्च अनुमितितत्कारणान्यतरविरोधित्वम्। तेन एकहेतौ व्यभिचारग्रहे हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेरदभावादनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः। यादृशपक्षसाध्यहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम्। पञ्चकथनन्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण। एवं साधारणाद्यन्यतमत्वम् अनैकान्तिकत्वम्॥ ७१॥

आद्यः साधारण इत्यादि। साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः। तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते। असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः। तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते। यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ स चासाधारण्यम्। शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ असाधारण्यभ्रमः। अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः। सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान्। इत्थञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ पक्षे यदा साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतुनिश्चयादिति वदन्ति। अनुपसंहारी च अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादिः। तेन च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते। विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी। अयञ्च साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः। सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः। अत्र तु

हेतुरेवेति विशेषः। साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेन उपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः। सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्ष। अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिकालीनसाध्याभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिविषयस्तथा इत्यर्थः। अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम्। अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते। यथा च सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने पित्तादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीर्जायते एवं कोटिद्वयव्याप्यवत्तादर्शने कोटिद्वयप्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः। फलबलेन चाधिकसमबलभावः कल्प्यत इति वदन्ति। तन्न। तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभावविशेषशाब्दबोधादेरनुदयात्। लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता। लाघवात्। न तूपनीतभानविशेषे शाब्दबोधे च पृथक्प्रतिबन्धकता। गौरवात्। तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथमनुमितिः। न हि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् यत्र कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्र प्रामाण्यज्ञानात् संशयो नान्यथाऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति।

आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वमसिद्धत्वम्। आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः। यत्र च काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम्।

स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः। अत्र च ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्।

साध्याप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः। सा च साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः। तथा च काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्।

एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः। यथा च काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोर्ज्ञानाभावात् तत्तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम्। एवं वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वं हेतुतानवच्छेदकमिति व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति।

बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः। एतस्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम्। तद्धर्मितदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्धर्मिकतज्ज्ञानमात्रे विरोधीति न तु तत्र संशयसाधारण पक्षेसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणम् तद्विरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति युक्तम्। पृथिव्यामितरभेद एतादृशानुमित्यनापत्तेः। पूर्वं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानाभावात्।

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु सः।

अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यपलापापत्तेः साध्यसंशयं विनानुमित्युत्पत्तेश्च। एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकम्। प्रमाणाभावाद् गौरवाच्च। अन्यथा सत्प्रतिपक्षादपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः। किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितत्वाय बाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकता। तत्र भ्रमत्वशङ्काविघटने प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुपयुज्यते। न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः पक्षे हेत्वभावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यम्। बाधज्ञानव्यभिचारज्ञानादेर्भेदात्। किञ्च यदा परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वाद् बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्वज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। न च घटे गन्धसत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यम्। पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति। सत्प्रतिपक्षतद्व्याप्यभिन्नो यो यो हेत्वाभासव्याप्यः स तन्मध्य एवान्तर्भवति। अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात्। बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षभिन्न एवं। एतन्मतेन मुनिना पृथगुपादानात्। सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रकटितोऽर्थः। ७२।

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत् स साधारणस्तु स इति। सपक्ष-विपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः। सपक्षः साध्यवान्। विपक्षः

यस्तूभयस्माद् व्यावृत्तः स चासाधारणो मतः ॥७३॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।
यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥७४॥

साध्याभाववान् विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् । विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् ।

यस्तूभयस्माद् व्यावृत्तः स चासाधारणो मत इति । सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः । विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वसन्देहस्तदा सपक्षत्वं विपक्षत्वञ्च घटत्वादीनामेव तद्व्यावृत्तञ्च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् । यदा तु शब्दे नित्यत्वनिश्चयः तदा नासाधारणः । इदञ्च प्राचां मतेन । नवीनमतं पूर्व्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥

केवलान्वयिपक्षक इति । केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः । सर्व्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्व्वस्यैव पक्षत्वात् सहचारग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः । इदन्तु न सम्यक् । पक्षैकदेशे घटसहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहस्तथापि अज्ञानरूपासिद्धिरेव न तु हेत्वाभासत्वं तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । यः साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्तावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितः । तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः ॥ ७४ ॥

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ ७५ ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः।
ह्रदो द्रव्य धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्।
विरुद्धयोः परामर्शौ हेत्वोः सत्प्रतिपक्षिता ॥ ७७॥
साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृत ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

असिद्धिं विभजते। आश्रयासिद्धिरित्यादि। ७५।

पक्षासिद्धिरिति। आश्रयासिद्धिरित्यर्थः। नीलधूमादिक इति। नीलधूमत्वं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकम्। समानाधिकरण्व्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात्। धूमप्रागभावत्वमग्रहाय समानाधिकरणेति ॥ ७६ ॥

विरुद्धयोरिति। कपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्त्वपरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्षितत्वमत उक्तम्। विरुद्धयोरिति। तथा च स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषय इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

साध्यशून्य इति। पक्ष पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः। तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः। एवं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ७८ ॥

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् ॥७९॥
वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।

उपमितिं व्युत्पादयति । ग्रामीणस्येति । यत्रारण्यकेन केनचिद् ग्रामीणं प्रत्युक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाच्च ग्रामीणेन क्वचिदरण्ये गवयो दृष्टस्तत्र गोसादृश्यज्ञानं यत तत् उपमितिकरणम् ॥ ७९ ।

तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं तत्र गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं जायते तदुपमितिः । न त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः । गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् ॥८०॥

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति । पदज्ञानन्त्विति । न तु ज्ञायमानं पदं करणम् । पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् । पदार्थधीरिति । पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम् । अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन आकाशस्मरणं जायते । आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः । वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरः सम्बन्धः । अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः । पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेनस्मरणानुपपत्तेः । पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयाऽर्थस्मारकत्वात् । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः । सा चास्मा-

च्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा । आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव । एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात् इतीश्वरेच्छायाः सत्त्वात् । आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति सम्प्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव । तेन आधुनिकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति । शक्तिग्रहश्च व्याकरणादितः । तथा हि ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति । क्वचित् तु सति बाधके त्यज्यतेऽपि । यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्त्रा चैत्रस्याभेदान्वयः । तत्र गौरवान्न मन्यते किन्तु कृतौ शक्तिग्रहो लाघवात् । कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते । न च कर्त्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदानन्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम् । कर्त्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात् । संख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धप्रथमान्तपदोपस्थाप्यः कर्मत्वादीत्यस्य विशेषणत्वतात्पर्य्याविषयत्वमर्थः । तेन चैत्र इव गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः । यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वतात्पर्य्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति । यद्वा धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः । तेन चैत्र इव गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् । स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय च द्वितीयदलम् । तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्वारणम् । एवं व्यापारेऽपि न शक्तिर्गौरवात् । रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे

श्रयत्वे वा लक्षणा । जानातीत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । उपमानादयथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् ।

एवं कोषादपि शक्तिग्रहः । सति बाधके क्वचित् त्यज्यते । यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः कोषेण व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादौ शक्तिः । नीलादिविशिष्टे लक्षणेति ।

एवमाप्तवाक्यादपि । यथा कोकिलः पिकपदवाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशक्तिग्रहः ।

एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तम् । तत् श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतः । तदवधार्य्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्य्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमवधारयति । ततश्च घटमपसारय गामानय इत्यादौ आवापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्य्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति । तत्रैव भूतले नीलो घट इत्यादिशब्दाच्च शाब्दबोधः । घटादिपदानां कार्य्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात् । कार्य्यताबोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यात् तदभावाच्च शाब्दबोध इत्यपि । केचित् । तन्न । प्रथमतः कार्य्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य परित्यागौचित्यात् । अत एव चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणी जाता इत्यादौ मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषात् शाब्दबोधं निर्णीय तद्धेतुतया तच्छब्दमवधारयति । तथा

च व्यभिचारात् कार्य्यान्विते न शक्तिः न च तत्र ते पश्चैत्रादि शब्दान्तरमध्याहार्य्यम् मानाभावात् चैत्रपुत्रस्ते जातो स्वत-चैत्रादौ तदभावाच। इत्यत्र लाघवादन्वितघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति।

एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः। यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्य्याणां प्रयोग कङ्गौ च म्लेच्छानाम्। तत्र हि यथान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति।

वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः॥

इति वाक्यशेषात् दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते। कङ्गौ शक्तिभ्रमात्प्रयोग। नानाशक्तिकल्पने गौरवात्। हरिपदादौ तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम्। एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः। विवरणन्तु तत्समानार्थपदान्तरेण तदर्थकथनम् यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलसोऽस्तीत्यनेन विवरणाद्घटपदस्य कलसे शक्तिग्रह। एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते।

एवं प्रसिद्धपदसान्निध्यादपि शक्तिग्रहः। यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकपदस्य शक्तिग्रह इति।

तत्र जातावेव शक्तिर्न तु व्यक्तौ व्यभिचारादानन्त्याच्च व्यक्तिं विना च जातिमात्रस्यासम्भवाद्व्यक्तेरपि

गवयादिपदज्ञानन्तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥ ८० ॥
पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः।

केचित्। तन्न। शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः। न च व्यक्तौ लक्षणा। अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात्। न च व्यक्तिशक्तावानन्त्यम्। सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात्। न चाननुगमः। गोत्वादेरेवानुगमकत्वात्। किञ्च गौः शक्येति शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ शक्तिः। यदि तु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात्। समानप्रकारत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात्। किञ्च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम्। गोत्वन्तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वम्। तथा च गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदके-ऽनुप्रवेशात् तवैव गौरवम्। तस्मात् तत्तज्जात्याकृतिविशिष्ट-तत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्ट-व्यक्तौ विश्राम्यतीति।

शक्तं पदन्तु क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढं क्वचि-द्यौगिकरूढम्। यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकम्। यथा पाचकादिपदम्।

यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षेण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढम्। यथा गोपदघटादिपदम्।

यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योग-

शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥८१॥
लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्तितः।

रूढम्। यथा पङ्कजादिपदम्। तथा हि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति। समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति। न च केवलावयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः।

वस्तुतस्तु समुदायशक्त्योपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो भवति। सान्निध्यात्। यत्र रूढ्यर्थस्य बाध प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः। यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्य्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तत्रावयवशक्तिमात्रेण निर्व्वाह इत्यप्याहुः।

यत्र तु स्थलपद्मादाववयवार्थबाधस्तत्र समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण बोधः। यदि तु स्थलपङ्कजं विजातीयमेव तदा लक्षणैव।

यत्रावयवार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढम्। यथोद्भिदादिपदम्। तत्र हि ऊर्द्ध्वभेदनकर्त्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते यागविशेषोऽपीति। ८१ ॥

लक्षणा शक्यसम्बन्ध इत्यादि। गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्य्यानुपपत्तिर्व्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया तीरस्य बोधः। सा

आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्य्यज्ञानमिष्यते ॥८२॥

च शक्यसम्बन्धः। तथा हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृही-
तत्वात्तीरस्य स्मरणम्। ततः शाब्दबोधः। परन्तु यद्यन्वयानुप-
पत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा न स्यात्।
यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात्। तेन यष्टिप्रवेशे भोजनतात्-
पर्य्यानुपपत्त्या यष्टिधरे लक्षणा। एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यता-
मित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा। सर्वतो दधिरक्षा-
यास्तात्पर्य्यविषयत्वात्। एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपद-
स्यैकसार्थवाहित्वेन लक्षणा। इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते।
एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात्। यदि चान्वया-
नुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् तदा क्वचिद्गङ्गापदस्य तीरे क्वचिद्घोष-
पदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् (इदन्तु बोध्यं
शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन
तीरबोधः। यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव
रूपेण स्मरणम्। अत एव लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा। तत्प्र-
कारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः। परन्तु एवंक्रमेण
शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात्। तत्प्रकारकशब्दार्थस्मरणं
प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम्)

यत्र तु शक्यार्थस्य स्वाश्रयपदवाच्यत्वरूपा लक्षणा सा
लक्षितलक्षणेत्युच्यते। यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसम्बन्धो
भ्रमरपदे ज्ञायते। भ्रमरपदस्य च सम्बन्धो भ्रमरे ज्ञायते।

तत्र लक्षितलक्षणा। किन्तु लाक्षणिकं पदं नानुभावकम्। लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम्। शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशाब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणादिति प्राञ्चः। नवीनास्तु तदप्यनुभावकमेव। पदार्थोपस्थितिस्तु द्वारम्। अन्यथा तुल्ययुक्त्या शक्तस्यापि पदस्याननुभावकत्वापत्तेरित्याहुः। वाक्ये तु शक्तेरभावाच्छक्यसम्बन्धरूपा लक्षणाऽपि नास्ति। यत्र गभीरायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा। गभीरापदार्थस्य नद्या सहाभेदेनान्वयः। क्वचिदेकदेशान्वयस्य स्वीकृतत्वात्। यदि तत्रैकदेशान्वयोऽपि न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा। गभीरापदं तात्पर्यग्राहकम्। बहुव्रीहावप्येवम्। तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा। गवि चित्राभेदान्वयः। यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा। चित्रापदं तात्पर्यग्राहकम्।

एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदे वानरारोहणकर्मणि लक्षणा। आरूढपदञ्च तात्पर्यग्राहकम्। एवमन्यत्रापि।

तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा। तथा हि राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्नान्वयः। निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः स्यात्। पटो न घट इत्यादौ

घटपटावर्थौ नञः सादृश्यादेवान्वयात् निपातातिरिक्तेति। नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वयाङ्गीकारेनेति। न च राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्यमिति वाच्यम्। अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात्। तस्मात् राजपदादौ राजसम्बन्धिनि लक्षणा। तस्य च पुरुषेण सहाभेदान्वयः।

द्वन्द्वे तु धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च विभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेण बुध्यते तत्र न लक्षणा। न च साहित्ये लक्षणेति वाच्यम्। साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात्। न च एकक्रियान्वयित्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यम्। क्रियाभेदे धवखदिरौ छिन्धीत्यादिदर्शनात्। साहित्यस्याननुभवाच्च। तस्मात् साहित्यादिकं नार्थः। अत एव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र लक्षणाभावात् द्वन्द्व आश्रीयते। किन्तु वास्तवो भेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः। न च नीलघटयोरभेद इत्यादौ कथमिति वाच्यम्। तत्र नीलपदस्य नीलत्वं घटपदस्य घटत्वमर्थः। अभेद इत्यस्याश्रयाभेद इत्यर्थात्।

समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदाऽहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा। पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम्। न च भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्यान्वयः अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य वादनासम्भवादिति वाच्यम्। स्वाश्रयवृत्तित्वरूपसम्बन्धेन तदन्वयात्। एवं पञ्चपूलीत्यादावपि। परे तु अहिनकुलमित्यादौ अहिर्नकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः। समाहारसंज्ञा च यत एकत्वं

कारणं सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते।

नपुंसकत्वं प्राणितूर्य्येत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव। अन्यत्रैकवचनमसाध्विति वदन्ति।

कर्म्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादौ अभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थे उत्पलपदार्थे प्रकारः। तत्र न च लक्षणा। अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषः। लक्षणापत्तेः। किन्तु कर्म्मधारयो लक्षणाभावात्। न च निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदानधिकारात् याजनासम्भव इति वाच्यम्। निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनात्। लाघवेन मुख्यार्थस्यान्वये तदनुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुखगौरवतयाऽदोषत्वादिति। उपकुम्भम् अर्द्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणा पूर्व्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति। इत्थञ्च समासे न क्वापि शक्तिः। पदशक्त्यैव निर्व्वाहादिति। पितरौ श्वशुरौ इत्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा। एवमन्यत्रापि। घटाः इत्यादौ न लक्षणा। घटत्वेन रूपेण नानाघटस्थितिसम्भवात्।

आसत्तिर्योग्यतेत्यादि। आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानम् आकाङ्क्षाज्ञानं तात्पर्य्यज्ञानञ्च शाब्दबोधे कारणम्। ८२॥

तत्रासत्तिपदार्थमाह। सन्निधानन्त्विति। यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः कारणम्। तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः।

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता ॥ ८३॥

नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः। आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः। ननु यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशात्। अव्यवधानेन उत्तरपदस्मरणासम्भव इति चेन्न। प्रत्येकपदसंस्कारैश्चरमं तावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः। नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात्। तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्। कथमन्यथा नानावर्णैकपदस्मरणम्। परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खले कपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित्। अपरे तु।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते॥

तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः। एतेन तावद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटोऽपि निरस्तः। तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भेन तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति। इदन्तु बोध्यम्। यत्र द्वारमित्युक्तं तत्र पिधेहीति पदस्य ज्ञानादेव बोधः। न तु पिधानादिरूपार्थज्ञानात्। पदजन्यपदार्थोपस्थितेश्शाब्दबोधे हेतुत्वात्। किञ्च क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव सह साकाङ्क्षत्वम्। तेन क्रियापदं विना

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत्।

कथं शाब्दबोधः स्यात्। तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीति पदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः। योग्यता निर्वक्ति। पदार्थ इत्यादिना। एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः। तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः। नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न। तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित् संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्यापि योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात्।

नव्यास्तु योग्यताया ज्ञानं न शाब्दज्ञाने कारणम्। वह्निना सिञ्चतीत्यादौ सेके वह्निकरणत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धात् न शाब्दबोधः। तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम्। योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति॥ ८३॥

आकाङ्क्षां निर्वक्ति। यत्पदेनेत्यादि। येन पदेन विना यत्पदस्य अन्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षा इत्यर्थः। क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयतीति तेन तस्याकाङ्क्षा। वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्या चरितार्थम्। परन्तु घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तरद्वितीयाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम्। तेन घटकर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्यं परिकीर्त्तितम्॥८४

न शाब्दबोधः। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्य्यताम् इत्यादौ तु पुरुषेण सह राजपदस्य तात्पर्य्यग्रहाभावात् न तेन सहान्वयः।

तात्पर्य्यं निर्व्वक्ति वक्तुरिच्छेति। यदि तात्पर्य्यज्ञानं कारणं न स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोधो न स्यात्। न च तात्पर्य्यग्राहकप्रकरणादीनामेव शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् तेषामननुगमात्। तात्पर्य्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्य्यज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु। इत्थञ्च वेदस्थलेऽपि तात्पर्य्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते। न च तत्राध्यापकतात्पर्य्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम् सर्गादावध्यापकाभावात्। न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यम् प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात्। इत्थञ्च शुकवाक्येऽपि ईश्वरीयतात्पर्य्यज्ञानं कारणम्। विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्य्यस्य ज्ञानं कारणम्। अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्य्यज्ञानं कारणम्। तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्य्यज्ञानं शाब्दबोधः। वेदे तु अनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः।

पूर्व्वमनुभवस्मरणभेदात् बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तम्। तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः सुगमतया स्मरणं न दर्शितम्। तत्र हि पूर्व्वानुभवः कारणम्। अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किन्तु

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते।

ज्ञानत्वेन। अन्यथा स्मरणानन्तरं स्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणेन पूर्व्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात्। मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुस्तत्र। यत्र समूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणन्तु मा भूत् तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम्। तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः। न च पुनः पुनः स्मरणात् दृढतर संस्कारानुपपत्तिः झटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्य पदार्थत्वात्। न च विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम् विशेषधर्म्मेणाव्यभिचारात् ध्याने सामान्यधर्म्मेणान्यथासिद्धत्वात्। कथमन्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम्। न चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयात् व्यभिचारसंशय इति वाच्यम्। अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापत्त्या चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् ॥ ८४ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयति साक्षात्कार इति। एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम्। तथा हि सुखसाक्षात्कारः सकरणको जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषवत् इत्यनुमानेन करणस्य मनसः सिद्धिः। न चैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि

अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते॥८५॥
अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः।

करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम्। लाघवादेकस्यैव तादृशसकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः। एवं दुःखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनःसिद्धिर्बोद्धव्या।

मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह अयौगपद्यादिति। ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनां यौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम्। तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निकर्षे यत्सम्बन्धादेकेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पद्यते तदसम्बन्धादपि त्वगादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पद्यते। तन्मनोविभुत्वे चासन्निधानं न सम्भवतीति न विभु मनः। न च तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम्। तथा सति चक्षुरादीनामपि कल्पनाऽनापत्तेः। न च दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजाञ्च कथमेकदा नानेन्द्रियज्ञानमिति वाच्यम् मनसोऽतिलाघवात् त्वरया नानेन्द्रियसम्बन्धात् नानाज्ञानोत्पत्तेः। उत्पलशतपत्रभेदादिवत् यौगपद्यप्रत्ययस्य तु भ्रान्तत्वात्। न च मनसः सङ्कोचविकाशशालित्वादुभयोपपत्तिरस्त्विति वाच्यम् नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवात् लाघवात् निरवयवस्यैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः। इति सिद्धान्तमुक्तावल्यां द्रव्यपदार्थव्याख्या समाप्ता॥८५॥

द्रव्यं निरूप्य गुणं निरूपयति अथेत्यादिना। गुणत्व-

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः।
बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः॥ ९३॥
अतीन्द्रिया विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः।
अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः॥ ९४॥
अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वञ्च तथाविधम्।
स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम्॥ ९५॥
स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः।
संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्म्मजाः॥ ९६॥
स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दके।

द्वीन्द्रियेति। चक्षुषा त्वचाऽपि ग्रहणयोग्यत्वात्। बाह्येति। रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात्॥ ९३॥

विभूनामिति। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्मभावनाशब्दा इत्यर्थः। अकारणेति। कारणगुणपूर्व्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः। आत्मादेः कारणाभावात्। पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्व्वकत्वाभावात् अपाकजेत्युक्तम्॥ ९४॥ ९५॥ ९६॥

स्पर्शान्ता इति। स्पर्शोऽत्रानुष्णो ग्राह्यः। एकपृथक्त्वेत्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयात् एकत्वं पृथक्त्वञ्च ग्राह्यम्। पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वं विवक्षितम्।

भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥
आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।
वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा* ॥ ९८ ॥
द्विधैव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिको भवेत् ।
वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

भवेदसमवायित्वमिति । घटादिरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति । एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वम् । एवं शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रति ॥ ९७ ॥

निमित्तत्वमिति । बुद्ध्यादीनां इच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः । ९८ ।

द्विधैव कारणत्वमिति । असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वञ्च । तथा हि उष्णस्पर्शं उष्णस्पर्शस्यासमवायी पाकजे निमित्तम् । गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायि प्रतिघाते निमित्तम् । वेगो वेगस्पन्दनयोरसमवायी अभिघाते निमित्तम् । द्रवत्वं द्रवत्वस्पन्दनयोरसमवायि संग्रहे निमित्तम् । भेरीदण्डयोगः शब्दे निमित्तम् । भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तम् । वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति । प्रादेशिकोऽव्याप्यवृत्तिः ॥ ९९ ॥

---

*परापरत्वाद्यादिद्वित्वपृथक्त्वादिके पुनः ॥ इत्यनाकरोऽयं पाठः ।

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम्।
चक्षुषः सहकारि स्यात् शुक्लादिकमनेकधा॥ १००॥

चक्षुरिति। रूपत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा। रूपशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिर्नास्तीति चेत्। मास्तु रूपशब्दप्रयोगस्तथापि नीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव। रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिरस्त्येव। एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम्। न चैकैका एव नीलरूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वान्नीलत्वादिर्न जातिरिति वाच्यम्। नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविनाशशालितया नानात्वात्। अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलमापद्येत। न च नीलरक्तादिसमवाययोरेव विनाशोत्पादविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम्। प्रतीत्या समवायानुल्लेखात्। न च स एवायं नील इति प्रत्ययाल्लाघवाच्चैक्यमिति वाच्यम्। प्रत्ययस्य तज्जातीयविषयकत्वात्। सेयं गुर्जरीतिवल्लाघवं प्रत्यक्षबाधितम्। अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात्। उत्पादविनाशशब्दबुद्धेः समवायावलम्बनत्वापत्तेरिति। एतेन रसादिकं व्याख्यातम्। चक्षुर्ग्राह्यमिति। चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। द्रव्यादेरिति। उपलम्भकं उपलब्धिकारणम्।

इदमेव विवृणोति। चक्षुष इति। द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम्। शुक्लादि-

कमनेकधेति । तद्रूपं शुक्लनीलपीतरक्तकर्बुरादिभेदादनेकप्रकारकं भवति । ननु कर्बुरं किमनेकरूपं भवति? । इत्थं, नीलपीताद्यारब्धोऽवयवी न तावन्नीरूपः अप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात् नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात् । तस्मात् नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रमारभ्यते । अत एवैकं चित्रमित्यनुभवोऽपि । नानारूपकल्पने तु गौरवात् । इत्थञ्च नीलादीनां पीताद्यारम्भे प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् अवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पर्शो व्याख्यातः । रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्ति किन्तु नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धेऽवयविनि रसाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र रसनया अवयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहणसामर्थ्याभावात् अवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात् । नव्यास्तु तत्राव्याप्यवृत्त्येव नानारूपम् । नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् । अत एव ।

लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥

इत्यादिशास्त्रमुपपद्यते । न च व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीययोर्द्वयोर्विरोधः मानाभावात् । न च लाघवादेकं रूपम् । अनुभवविरोधात् । अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यादिति । एतेन स्पर्शादिकं व्याख्यातमिति वदन्ति । १०० ।

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम्।
रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा॥ १०१॥
सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्व्ववत्।
घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः॥ १०२॥
सौरभ्यासौरभ्य स द्वेधा परिकीर्त्तितः।
स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः॥ १०३॥

जलादीति। जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यं पृथिवीपरमाणुरूपन्तु न नित्यम् पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः। न हि घटस्य पाकानन्तरं तदवयवोऽपक्व उपलभ्यते। न हि रक्तकपालस्य कपालिका नीलावयवा भवति। एवंक्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धिः।

अन्यज्जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नं रूपं सहेतुकं जन्यम्। रसं निरूपयति। रसस्त्विति॥ १०१॥

सहकारीति। रासनज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः। पूर्व्ववदिति। जलपरमाणौ रसो नित्योऽन्यः सर्व्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः। गन्धं निरूपयति। घ्राणग्राह्य इति। उपकारको घ्राणजन्यज्ञाने कारणमित्यर्थः। अन्यो गन्धः सर्व्वोऽनित्य एव॥ १०२॥

स्पर्शं निरूपयति। स्पर्श इति। उपकारक इति स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः॥ १०२॥

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः।
काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥१०४॥
एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्।

अनुष्णाशीत इति। पृथिव्या वायोश्च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः। जलस्य शीतः। तेजस उष्णः। काठिन्येति। कठिनसुकुमार-स्पर्शौ पृथिव्या एवेत्यर्थः। कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः। पूर्ववदिति। जलतेजो-वायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्भिन्नस्पर्शास्त्वनित्या इत्यर्थः ॥१०४॥

एतेषामिति। एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम्। नान्यत्रेति। पृथिव्या हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पावकसंयोगादुप-लभ्यते। न हि शतधापि ध्मायमाने जलादौ रूपादिकं परावर्त्तते। नीरे सौरभमौष्ण्यञ्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपा-धिकमेवेति निर्णीयते। पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत्। तत्रापि पृथिवीष्वपि तन्मते परमाणावेव पाक इति वैशेषिका वदन्ति। तेषामयमाशयः। अवयविनाऽवष्टब्धेष्ववयविषु पाको न सम्भवति। परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः। पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः। तेजसामति-शयितवेगवत्त्वात् पूर्ववव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्ति-श्चेति। अत्र द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुन-रुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया स्यात्।

तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये ॥१०५॥
नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते ।
गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याऽभिधीयते ॥१०६॥

श्यामादिनाशः । विभागाच्च पूर्व्वसंयोगनाश इत्येकः कालः । ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोगश्चेत्येकः कालः । अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः । अथ रक्तोत्पत्तिरिति पञ्च चणाः । द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्म्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः । तथा हि परमाणुकर्म्मणा परमाण्वन्तरविभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । अथ द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्म्मणी । अथ श्यामनाशः परमाण्वन्तरकर्म्मजय विभागः । ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्व्वसंयोगनाशश्च । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः । अथ रक्तोत्पत्तिरिति । एवं श्यामनाशचणे परमाण्वन्तरे कर्म्मचिन्तनात् सप्त चणाः । रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्म्मचिन्तनात् अष्टचणाः इति । १०५ ॥

नैयायिकानामिति । नैयायिकानां मते द्व्यणुकादौ अवयविन्यपि पाको भवति । तेषामयमाशयः । अवयविनां सच्छिद्रत्वादङ्कैः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुध्यते । वैशेषिकमतेऽनन्तावयवतन्नाशकल्पने गौरवात् । इत्यञ्च सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि सङ्गच्छते । यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति । संख्यां

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।
द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥ १०७ ॥
अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः ।
अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥ १०८ ॥

निरूपयितुमाह । गणनेति । गणनव्यवहारासाधारणकारणं सङ्ख्येत्यर्थः ॥ १०६ ॥

नित्येष्विति । नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् । अनित्ये घटादौ एकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसङ्ख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः ॥ १०७ ॥

अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्त्तते तथाप्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्य्याप्तिलक्षणः कश्चन सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपगम्यते । अपेक्षाबुद्धिनाशादिति । प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः । ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पकरूपम् । ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनाशे ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानान्तर न त्रिक्षणमात्रस्थायि योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणस्थायित्वं कल्प्यते । अन्यथा निर्व्विकल्पककाले अपेक्षाबुद्धिनाशात् अनन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्यक्षम् तदानीं विषयाभावात् । विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् । तस्माद् द्वित्वप्रत्यक्षादिक-

अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरुच्यते।
परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम्॥ १०९॥

मपेक्षाबुद्धेर्नाशक कल्प्यते। न चापेक्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम् कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात्। अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशस्तन्नाशक इति कल्पनात्। अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते। न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षकारणत्वमस्त्विति वाच्यम्। लाघवेन द्वित्वं प्रति कारणत्वस्यैवोचितत्वात्। अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम्। सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षा बुद्धिर्ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति॥ १०८॥

अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह। अनेकेति। अयमेक इत्याकारिका इत्यर्थः। इदन्तु बोध्यं यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र द्वित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते। यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः। आचार्य्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते। तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिः। सेनादौ चोत्पन्ने त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात्। इत्यञ्च इतो बहुलेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते। बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तत्तारतम्याभावादित्यवधेयम्। परिमाणं निरूपयति। परिमाणमिति। परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः॥ १०९॥

अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः।
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥११०॥
संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते।
अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥१११॥
परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते।
प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥११२॥

तच्चतुर्विधं अणु महद् दीर्घं ह्रस्वं। तत् परिमाणम्। नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते ॥ ११० ॥

जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्त्तते। अनित्यमिति पूर्व्वेणान्वितम्। तथा चानित्यं परिमाणं सङ्ख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः। तत्र सङ्ख्याजन्यमुदाहरति। द्व्यणुकादाविति। द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकादिपरिमाणं वा न कारणम् परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात्। द्व्यणुकादिपरिमाणन्तु परमाणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम्। त्रसरेणुपरिमाणन्तु न सजातीयम्। अतः परमाणौ द्वित्वसङ्ख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य, द्व्यणुके त्रित्वसङ्ख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ १११ ॥

परिमाणजन्यमुदाहरति। परिमाणं घटादाविति। परिमाणजं कपालादिपरिमाणजन्यम्। प्रचयजन्यमुदाहर्त्तुं प्रचयं निर्व्वक्ति। प्रचय इति ॥ ११२ ॥

परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः।

नाश इति। अर्थात् परिमाणस्य। न चावयवनाशः कथं परिमाणनाशकः मत्यवयविनि विचतुरपरमाणुविश्लेषे तदुपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् "परमाणुविश्लेषे द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तन्नाशे च त्र्यणुकनाशः" एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापवदितुमशक्यत्वात्। शरीरादाववयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाश आवश्यकः। न च पटाविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगात् परिमाणाधिक्यं स्यादिति वाच्यम् तत्रापि वेमाद्यभिघातेन समवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात्। किञ्च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तत्तन्तुरूपकारणाभावात्। तत्तन्तोरवयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत्। तस्मात् तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्य्यम्। अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन दीपकलिकादिवत्। न च पूर्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात् पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभतामिति वाच्यम् मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात्। एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रानुपलम्भबाधितत्वाच्च पूर्वद्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयत्वात्।

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥११३॥
अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते।
अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४॥
अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः।
कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्म्मजः ॥११५॥

पृथक्त्वं सकारणं निरूपयति। सङ्ख्यावदिति। पृथक्प्रत्यया-साधारणं कारणं पृथक्त्वम्। तन्नित्यतादिकं सङ्ख्यावत्। यथा हि नित्येषु एकत्वं नित्यम् अनित्येऽनित्यम् अनित्यमेकत्वम् आश्रयद्वितीयक्षणेनोत्पद्यते, आश्रयनाशान्नश्यति, तथैकपृथक्त्व-मपि। द्वित्वादिवद् द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः। नन्वयमस्मात् पृथग् इत्यादावन्योन्याभावो भासते तत् कथं पृथक्त्वं गुणा-न्तरं स्वीक्रियते। न चास्तु पृथक्त्वं न त्वन्योन्याभाव इति वाच्यम्। रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः ॥ ११३ ॥

न हि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटावधिकपृथक्त्वमस्ति येन परम्परासम्बन्धः कल्प्य इत्यत आह। अन्योन्याभावत इति। विलक्षणेति। ननु शब्दवै-लक्षण्यमेव न त्वर्थवैलक्षण्यमिति चेत्। न। विनार्थभेदं घटात् पृथग् इतिवद् घटो नेत्यत्रापि पञ्चमी स्यात्। तस्माद् यदर्थकयोगे पञ्चमी सोऽर्थो नञर्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति ॥ ११४ ॥

संयोगं निरूपयति। अप्राप्तयोरिति। तं विभजते। कीर्त्तित इति। एष संयोगः ॥ ११५ ॥

तथोभयक्रियाजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः।
आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः ॥११६॥
मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः।
कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥११७॥
तृतीयः स्यात् कर्म्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः।
अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत्।
एककर्म्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्म्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥
विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्।

सन्निपातः संयोगो द्वितीय उभयकर्म्मजः। तृतीय इति संयोगज इत्यर्थः। तृतीयः स्यादिति पूर्व्वेणान्वितम्॥११६॥११७

आदिमः अभिघातः। द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति। विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति। विभाग इति। एककर्म्मेति। उदाहरणन्तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्व्ववद् बोध्यम्॥ ११८ ॥ ११९।

तृतीयो विभागजः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति। आद्यस्तावत्। यत्र कपाले कर्म्म ततः कपालद्वयविभागः। ततो घटारम्भकसंयोगनाशः। ततो घटनाशः। ततस्तेन कपालविभागेन सकर्म्मणः कपालस्य देशान्तरविभागो जन्यते। ततो देशान्तरसंयोगनाशः। तत

हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥
परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम्।
दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम् ॥१२१

उत्तरदेशसंयोगः। ततः कर्मनाश इति। न च तेन कर्म्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् एकस्य कर्म्मणः आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात्। अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात्। तस्माद्यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत् तदाऽऽरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं न जनयेत्। न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्व्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात्। यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागः ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणम् व्यधिकरणत्वात् शरीरे तु क्रिया नास्ति अवयविकर्म्मणो यावदवयवकर्म्मनियतत्वात्। अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्य्याकार्य्यविभागो जन्यत इति। अत एव विभागो गुणान्तरम्। अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात्। अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति ॥ १२० ॥

परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति। परत्वेति ॥ १२१ ॥

परत्वं सूर्य्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥ १२२ ॥
तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिस्पन्दपूर्व्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥ १२३ ॥
परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः ।
अत्र त्वसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः ॥१२४॥
अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषामुदाहृतः ।
बुद्धेः प्रकारः प्रागेव प्रायशोऽपि निरूपितः ॥१२५॥

दैशिकपरत्वं बहुतरसूर्य्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते। एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते। अत्रावधित्वार्थदितीयापेक्षा। यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः। पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति। १२२॥

तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोः। असमवायी असमवायिकारणम्। तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये। दिवाकरेति॥

अत्र परत्वं अपरत्वञ्च कालिकं ग्राह्यम्। यस्य सूर्य्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्य्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः। यस्य न्यून. स कनिष्ठ। कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्य एव। अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः॥ १२३॥ १२४॥

एषां कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम्। क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयितुमाह। बुद्धेरिति। १२५॥

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते।
अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते॥ १२६॥
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता।
तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः॥ १२७॥
आद्यो देहे यात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः।
भवेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदर्श्यते॥ १२८॥
किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः॥ १२९॥
स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः।

अप्रमां विभजते। तच्छून्य इति। तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः। तत्प्रपञ्चः अप्रमाप्रपञ्चः॥ १२६॥ १२७॥

आद्य इति। विपर्य्यास इत्यर्थः। शरीरादौ यदात्मत्व-प्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकम्। एवं शङ्खादौ पीतः शङ्ख इत्याकारकं यज्ज्ञानं निश्चयरूपं तद्भ्रम इति। १२८॥

किंस्विदिति। किंस्विदिति वितर्के। निश्चयस्य लक्षणमाह। तदभावेति। तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः॥ १२९॥

संशयं लक्षयति। स संशय इति। एकधर्म्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः। साधारणेति। उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम्। यथा उच्चैस्तरत्व

साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

स्थाणुत्वसाधारण ज्ञात्वा अयं स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे । एवम् असाधारणज्ञानं कारणम् । यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम् । शब्दव्याप्तिज्ञानादीनाम् निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात् । किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञान जन्यते । संशयस्तु मानस एवेति । एव ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद् विषयसंशय इति । एव व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् । किन्तु संशये धर्मिज्ञान धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति ॥ १३० ॥

दोष इति । अप्रमां प्रति दोषः जनक कारणम् । प्रमां प्रति गुणः कारणम् । तत्रापि पित्तप्रदिरूपा दोषा अननुगता. । तेषां कारणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वन्तु अनुमानात् सिद्धम् । यथा प्रमाज्ञानसाधारणकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् पीतः शङ्ख इतिज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वाच्छुक्लत्वप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । विनिगमनाविरहात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणताया न्याय्यत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तप्रतिबन्धाच्छङ्खे न श्वैत्यज्ञानम् अतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं

पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥ १३१ ॥
प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम्।
सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः ॥१३२ ॥
पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत्।
शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥ १३३ ॥
शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा।
गुणः स्याद् भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥ १३४ ॥

वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यम् तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः। एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च। तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह। पित्तेति। क्वचित् पित्तादिभ्रमे पित्तं दोषः। क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः। क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान् दर्शयति। प्रत्यक्षे त्विति। प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षो गुणः। अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुण इति। एवमग्रेऽप्यूह्यः।

प्रमां निरूपयति। भ्रमभिन्नमिति ॥१३२॥१३३॥१३४॥

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विशेष्यकम्।
तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्व्विकल्पकम्॥१३५
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्।
प्रमात्वं न स्वतोग्राह्यं संशयानुपपत्तितः॥ १३६॥

ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् अत आह। अथ वेति। तद्विशेष्यकं तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा इत्यर्थः। इदन्तु वोध्यम्। येन सम्बन्धेन तद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्विशेष्यकं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम्। तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः। एवं सति निर्व्विकल्पकं प्रमा न स्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावात् अत आह। न प्रमेति। ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः स्यात् प्रमा च स्यादिति चेत्। न। प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्। न च वृक्षे संयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम्, तत्र संयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्। लक्ष्यस्याननुगमात् लक्षणाननुगमेऽपि न क्षतिः॥ १३५॥

प्रमात्वमिति। मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति। तत्र गुरूणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात् तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यते इति। भट्टानां मते ज्ञान

मतीन्द्रियम्। ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा। तया च ज्ञानमनुमीयते। मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते। सर्व्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते। विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम्। अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः। तन्मतं दूषयति। न स्वतो ग्राह्यमिति। संशयेति। यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात् तदाऽभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्। तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः। यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्म्मिज्ञानाभावात् कथं संशयः। तस्माज्ज्ञानप्रामाण्यमनुमेयम्। तथा हि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा। इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात्। एवम् इदं जलज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात्। न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम्। पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् तत्र गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात्। तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात्। न च प्रमात्वस्य साध्यस्य प्रसिद्धिः कथमिति वाच्यम् इदंज्ञानप्रमात्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात्। न च प्रकारभेदेन प्रामाण्यभेदाद् घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेः कथं प्रसिद्धिरिति वाच्यम् घटत्वप्रकारकत्वस्य स्वविशेष्यकत्वस्य च स्वतो ग्राह्यत्वात्। घटस्य च पूर्व्वमुपस्थितत्वाद् घटविशेष्यकं घटत्वप्रकारकमिति ज्ञाने प्रामाण्यस्य बाधकाभावः। व्यवसायपरन्तु

प्रामाण्यं न गृह्यते। तत्र संशयसामग्रीसत्त्वे संशयस्यैवोपपत्तेः। किञ्चाभ्यासदशायां तृतीयानुव्यवसायादिना प्रामाण्यस्य स्वत एव ग्रहसम्भवात् प्रथमानुव्यवसायपरं न तद्ग्राहकत्वमिति कल्प्यते संशयानुरोधात्। अथ प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यग्रहे न तस्य विषयनिश्चयरूपत्वार्थं तत्र प्रामाण्यग्रहो वाच्यः सोऽप्यनुमित्यन्तरेणेति फलमुखी कारणमुखी वा नानवस्थेति चेन्न अगृहीताप्रामाण्यग्राहकस्यैव निश्चयरूपत्वात्। यत्र च प्रामाण्यसंशयस्तत्रैव परं प्रामाण्यानुमितेरपेक्षया यावदाशङ्कं प्रामाण्यानुमितिरिष्यत एव सर्वत्र तु न संशयः क्वचित् कोट्यनुपस्थितेः क्वचिद्विशेषदर्शनादितः क्वचिद्विषयान्तरसञ्चारादिति सङ्क्षेपः। ननु सर्व्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमालक्षणे तद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम्। न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात् तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यम्। तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्। सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारणम्। अस्तु वा तत्रापि भेदाग्रह एव कारणमिति। न वाऽन्यथाख्यातिः सम्भवति। रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात्। न च संवादिप्रवृत्तौ सत् कारणं विसंवादिप्रवृत्तौ तु भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यम् लाघवात् प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात्। इत्थञ्च रङ्गे रजतत्व-

व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा ।
हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचित् शङ्कानिवर्त्तकः ॥ १३७॥

विशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः । फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् । किञ्च यद् रङ्गरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र न कारणबाधोऽपि । अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्ति-निवृत्ती स्याताम् । रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहेऽन्यथा-ख्यातिभयात् । त्वन्मते रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदा-ग्रहस्य च सत्त्वात् । दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्ग-भेदाग्रहस्य च सत्त्वात् । किञ्चानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलह्रदे वह्निव्याप्यधूमवदभेदाग्रहाद अनुमितिर्निर्बाधा । यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूम-ज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितम् । इत्थम् अन्यथा ख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । रङ्गं रजततया जानामीत्यनुभवादिति सङ्क्षेपः ॥ १३६ ।

पूर्वं व्याप्तिरुक्ता तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तं दर्शयति । व्यभिचारस्येति । व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणमित्यर्थः । व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् तदभावः कारणम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता । भूयोदर्शनन्तु न कारणम् । व्यभिचारास्फूर्त्तौ सकृद्दर्शनेऽपि क्वचिद् व्याप्तिग्रहात् । क्वचिद् व्यभिचारशङ्कावि-

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।

धूमनद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते। यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विपक्षबाधकतर्कोऽपेक्षितः। तथापि वह्नि-विरहिण्यपि धूमः स्यादिति,यद्याशङ्का भवति तदा सा वह्नि-धूमयोः कार्य्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्त्तते। यद्ययं वह्निमान् न स्यात् तदा धूमवान् न स्यात्। कारणं विना कार्य्यानुपपत्तेः। यदि क्वचित् कारणं विनापि भविष्यति अहेतुक एव वा भविष्यतीति तत्राशङ्का भवति तदा सा व्याघातादपसरणीया। यदि कारणं विना कार्य्यं स्यात् तदा धूमार्थं वह्नेः सृप्तर्थं भोजनस्य नियमत उपादानं तवैव न स्यादिति। यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तं तर्कः क्वचित् शङ्कानिवर्त्तक इति ॥ १३७ ॥

इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति। साध्यस्येति। साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापक इत्यर्थः। ननु स श्यामो मित्रातनयत्वाद् इत्यत्र शाकपाकजत्वं नोपाधिः स्यात्। तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात्। श्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात्। एवं वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शाश्रयत्वाद् इत्यत्र उद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात्। प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र रूपाभावात्। एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वाद् इत्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद् विनाशित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात्। तत्र च भावत्वाभावादिति चेन्न। यद्धर्म्मावच्छिन्न-

स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥
सर्व्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ।
हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥ १३९ ॥
व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् ।

साध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थतात्पर्य्यात्। मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वम्। एवं वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकञ्च। एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वम्। सद्धेतौ तु एतादृशो धर्म्मो नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साधनस्य व्यापकं किञ्चित् स्यात्। व्यभिचारिणि तु अगत्या उपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचारनिरूपकमधिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वमुपाधेः सम्भवतीति । १३८ ॥

अत एव लक्षणमपि रूपमेतदनुसारेण दर्शयति। सर्व्वे इति। स्वसाध्येति। स्वम् उपाधिः स्वस्य साध्यस्य स्वसाध्येनयोर्व्यभिचारिता इत्यर्थः ॥ १३९ ॥

उपाधेर्दूषकताबीजमाह। व्यभिचारस्येति। उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् उपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः। तथाहि यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेनोपाधि-

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते ॥ १४० ॥

व्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम्। यथा धूमवान् वह्ने-
रित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वाद् इति
व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात्। यत्र तु किञ्चि-
द्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभि-
चारेण साध्यव्यभिचारानुमानम्। यथा स श्यामो मित्रातनय-
त्वादित्यत्र मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाक-
पाकजत्वव्यभिचारित्वादिति। बाधानुन्नीतपक्षेतरत्वन्तु साध्य-
व्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः।
बाधोन्नीतन्तु पक्षेतरत्वम् उपाधिर्भवत्येव यत्र वह्निरनुष्णः
कृतकत्वाद् इत्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नेरुष्णत्वग्रहे वह्नीतरत्वमुपाधिः।
यत्र साध्यव्यापकत्वादिकं सन्दिह्यते स सन्दिग्धोपाधिः। पक्षे-
तरस्तु सन्दिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः कथकसम्प्रदायानु-
रोधादिति। केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधिफलम्। तथा हि
अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं धूमाभाववद् आर्द्रे-
न्धनाभावाद् इति सत्प्रतिपक्षसम्भवात्। इत्यञ्च साधनव्यापको-
ऽपि क्वचिदुपाधिः। यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वा-
दित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम्। न चात्र स्वरूपसदुपाधि-
रेव दूषणमिति वाच्यम्। सर्व्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसाङ्कर्य्यात्।
अत्र च साध्यव्यापकपक्षावृत्तिरुपाधिरिति वदन्ति। शब्दोप-
मानयोरिति ॥ १४० ॥

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम्।
तन्न सम्यग्विना व्याप्तिबोधं शाब्दादिबोधतः॥१४१॥
द्वैविध्यन्तु भवेद्‌ व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः।

वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणं शब्दोपमानयोरनुमानविधयैव प्रामाण्यम्। तथा हि दण्डेन गामभ्याजेत्यादिपदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्य्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्व्वकानि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वाद्‌ घटमानयेतिपदकदम्बवत्। यद्वा एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात्‌ ताद्दृशपदार्थवत्। दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति। एवं गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्‌ असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्‌। यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्‌। यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वाद्‌ इत्यनुमानेन पक्षधर्म्मताबलाद्‌ गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं भासते तन्मतं दूषयति। तन्न सम्यगिति। विना व्याप्तिज्ञानं शब्दादितो बोधस्यानुभविकत्वात्‌। न हि सर्व्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं व्याप्तिज्ञाने मानमस्तीति। किञ्च सर्व्वत्र शब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्व्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एव किं न स्वीक्रियत इति॥१४१॥

द्वैविध्यमिति। अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयिकेवल-

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादथोच्यते ॥ १४२ ॥
साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ।
अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ॥ १४३ ॥

व्यतिरेकमन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयी । यथा ज्ञेयम् अभिधेयादित्यादौ । तत्र हि सर्व्वस्यैव ज्ञेयत्वाद् विपक्षासत्त्वम् । ननु सर्व्वेषां धर्म्माणां व्यावृत्तत्वात् केवलान्वयि-सिद्धिरिति चेन्न । व्यावृत्तत्वस्य सर्व्वसाधारण्ये तस्यैव केवला-न्वयित्वात् । किञ्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवला-न्वयित्वम् । तच्च गगनाभावादौ प्रसिद्धम् । असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी । यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वा-दित्यादौ । तत्र हि जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्व्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभाव इति । सत्सपक्षविपक्षोऽन्वय व्यतिरेकी । यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ । तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्त्वादिति ॥ १४२ ॥

तत्र व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं निर्व्वक्ति । साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेद् इति । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । येन सम्बन्धेन यत्र येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्म्मावच्छिन्नाभाव-व्याप्यज्ञानाद् यत्सम्बन्धेन यद्धर्म्मावच्छिन्नस्य व्याप्यता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्म्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिः ।

इत्यञ्च यत्र विशेषणतादिसम्बन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धाभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावः सिध्यति । यत्र तु तादात्म्यसम्बन्धेनेतरव्यापकता गृह्यते तत्र तादात्म्यसम्बन्धेनेतरस्याभावः सिध्यति । स एवान्योन्याभावः । एवं यत्र संयोगसम्बन्धेन धूमं प्रति संयोगसम्बन्धेन वह्नेर्व्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावेन जलह्रदे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति । अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् । केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणम् । यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते । साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जायतां पश्चात् पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ।

अर्थापत्तेस्त्विति । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरं मन्यन्ते केचन । तथा हि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्त्वञ्च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीवित्वान्यथानुपपत्त्या बहिःसत्त्वं कल्प्यते तदनुमानेन गतार्थत्वान्नियते। तथा हि जीवितस्य बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतम् । तत्रान्यतरसिद्धौ बाध्यमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनं सिध्यति । दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यति । अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम् । किन्त्वनुपलम्भस्याज्ञानस्य

व्यतिरेकव्याप्तिबुद्धा चरितार्था हि सा यतः ।
सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्म्मेण जन्यते ॥ १४४ ॥
अधर्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम् ।
निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छातज्ज्ञानादेव जायते ॥१४५॥
इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ।
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत्॥१४६॥

हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात् प्रत्यक्षत्वम्। ज्ञानस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था। चेष्टापि प्रमाणान्तरं न। तस्याः सङ्केतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्तर्भावात्। यत्तु व्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति॥१४३॥

सुखं निरूपयति। सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्म्मेण जन्यत इति। काम्यमभिलाषविषयः। धर्मेति धर्म्मत्वेन सुखत्वेन कार्य्यकारणभाव इत्यर्थः॥ १४४ ॥

दुःखं निरूपयति। अधर्मेति। अधर्म्मत्वेन दुःखत्वेन कार्य्यकारणभाव इत्यर्थः। प्रतिकूलमिति दुःखत्वज्ञानादेव सर्व्वेषां स्वाभाविकविद्वेष इत्यर्थः। इच्छां निरूपयति। निर्दुःखत्व इति। १४५ ॥

इच्छा हि फलविषयिणी उपायविषयिणी च। फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च। तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम्। अत एव स्वतः पुरुषार्थः सम्भवति। यज्ज्ञानं सत् स्ववृत्तिवे-

तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ।
बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका ॥ १४७ ॥
तद्हेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ।
द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद् द्वेषस्य कारणम् ॥ १४८ ॥

षते स स्वतः पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । चिकीर्षेति । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा । पाकं कृत्वा साधयामीति तदनुभवात् ॥ १४६ ॥

चिकीर्षां प्रति - कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्च कारणम् । अत एव वृष्टौ कृतिसाध्यताभावान्न चिकीर्षा । बलवदिति । बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकम् । अतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा । बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये ॥ १४७ ॥

कस्यचिन्मत इति । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः । कृतिसाध्यताज्ञानादिमतो बलवदनिष्टसाधनताज्ञानशून्यस्य बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानं विनापि चिकीर्षाया विलम्बाभावात् कस्यचिन्मत इत्यस्वरसो दर्शितः । द्वेषं निरूपयति । द्विष्टसाधनतेति । दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः । बलवदिष्टसाधन-

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥ १४९ ॥
चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा।
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥ १५० ॥

ताज्ञानञ्च प्रतिबन्धकम्। तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः ॥ १४८ ॥

यत्नं निरूपयति। प्रवृत्तिश्चेति। 'प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात् प्रयत्नस्त्रिविध इत्यर्थः ॥ १४९ ॥

चिकीर्षेत्यादि। मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः। कृतिसाध्यताज्ञानादिवद् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकात् प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति। कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः। तथा हि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति। सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या। इच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा। तत्र कृतिसाध्यत्वप्रकारस्तत्प्रकारकज्ञानं चिकीर्षायां तद्द्वारा प्रवृत्तौ च हेतुः। न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः। कृत्यसाध्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः। कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न। तदभावापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य लघुत्वात्। न च द्वयोरपि हेतुत्वं

गौरवात्। ननु तन्मतेऽपि मधुविषसंपृक्तान्नभोजने चन्दनवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्य्यताज्ञानसत्त्वादिति चेन्न। स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वात्। काम्ये हि यागपाकादौ, कामना स्वविशेषणम्। ततश्च बलवदनिष्टाननुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेन कार्य्यताज्ञानम्। ततः प्रवृत्तिः। तृप्तस्य भोजने न प्रवर्त्तते। तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात्। नित्ये च शौचादिकं पुरुषविशेषणम्। तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिः। ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्य्यताज्ञानमेव हेतुरस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलवद्द्विष्टविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न। इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात्। साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् असिद्धस्य तु साध्यत्वं सिद्धस्य च साधनत्वम्। न च एकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धञ्च ज्ञायते। तस्मात् कालभेदादुभयं ज्ञायते। मैवम्। लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात्। न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः। यदा कदाचित् साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधात्। एकदा साध्यत्वसाधनत्वयोश्चाज्ञानात्। नवीनास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकमनागतेष्टस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। किन्तु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदिष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसन्धाय तत्र प्रवर्त्तते तेनौदनकामस्य तत्साधनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः

पाकः कृतिसाध्यस्तादृग्यथाहमिति प्रतिसन्धाय पाके प्रवर्त्तत इत्याहुस्तन्न। स्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवने कामोद्भेदादिना सम्भोगादौ च तदभावात्। इदन्तु बोध्यम्। तदानीमिष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्त्तकम्। तेन भावियौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिः तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात्। एवं तृप्तो भोजने न प्रवर्त्तते। तदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात्। प्रवर्त्तते च रोगदूषितचित्तो विषादिभक्षणे तदानीं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानात्। न चास्तिकस्यागम्यागमनब्रह्मवधादिप्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यम्। उत्कटरागादिना नरकसाधनताधीनिरोधनात्। श्येनादौ तु कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षाप्रवृत्ती। किन्त्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम्। कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या। तेन जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपञ्चकसञ्चारे न प्रवृत्तिः। इत्थञ्च प्रवर्त्तकत्वानुरोधाद्विधेरपि तावानर्थः। इत्थञ्च विश्वजिता यजेत इत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते। नन्वहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादौ इष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम्। न चार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यम्। तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः। कामनाभावेऽकरणापत्तेश्च। इत्थञ्च फलश्रुतिरर्थवादमात्रमिति चेन्न। ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव भरणीश्राद्धे काम्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात्। न च कामनाभावेऽकरणापत्तिः। त्रिकालस्तवपाठादाविव कामना-

तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता।
संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने ॥ १५७ ॥
मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्म्मजो वेगजः क्वचित्।
स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि ॥ १५८ ॥

ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते। न चासौ जलीयः। तथा सति दहनप्रातिकूल्यं स्यादत आह। तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलतेति। तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात्। तैले उपलभ्यमानस्नेहोऽपि जलीय एव। तस्य प्रकृष्टत्वादग्नेरानुकूल्यम्। अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः। संस्कारन्निरूपयति। संस्कारेति। वेगस्थितिस्थापकभावना-भेदात् संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः। १५७ ॥

मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्म्मजो वेगजः क्वचिदिति। कर्म्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः। शरादौ हि नोदन-जनितेन कर्म्मणा वेगो जन्यते। तेन च पूर्व्वकर्म्मनाशादुत्तरं कर्म्म। एवमग्रेऽपि। विना च वेगं कर्म्मणः कर्म्मप्रतिबन्धक-त्वात् पूर्व्वकर्म्मनाश उत्तरकर्म्मोत्पत्तिश्च न स्यात्। यत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः। स्थिति-स्थापक इति। आकृष्टशाखादीनां कपित्यागे पुनर्गमनस्य स्थिति-स्थापकसाध्यत्वात्। केचिदिति। चतुर्षु क्षित्यादिषु स्थिति-स्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति भावः। १५८ ॥

अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम्।
भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ॥ १५९ ॥
उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत्।
स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ॥ १६० ॥

असौ स्थितिस्थापकः। क्वचिद् आकृष्टशाखादौ। भावनाख्य इति ॥ १५९ ॥

तस्य संस्कारस्य। उपेक्षात्मकज्ञानात् संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तम्। तत्संशयात् संस्कारानुत्पत्तेर्निश्चय इत्युक्तम्। तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः। ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणं इत्यस्य संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चेन्न। विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात्। किञ्च उपेक्षास्थले संस्कारकल्पनाया गुरुत्वात् संस्कारं प्रति चोपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात्। तत्र प्रमाणं दर्शयति। स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते इति। असौ संस्कारः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानञ्च जनयति। अतः संस्कारः कल्प्यते। विना व्यापारं पूर्व्वानुभवस्य स्मरणादिजननासामर्थ्यात्। स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासम्भवात्। न च प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तासंस्कारस्य हेतुत्वेन प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात्। परे तु अनुद्बुद्धसंस्कारात् प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतु-

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो
धनम् ।

ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः। इमौ तु र्त्तितः ॥ १६॥
ज्ञानादपि विनश्यत इति। इमौ धर्माधर्मौ।
अतो ज्ञानिना कृते सुकृतदुष्कृतकर्मणी न फलायालमिति भावः। ज्ञानादपीत्यपिना भोगपरिग्रहः। ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्मनाशकत्वम्। नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपीति वचनविरोधात्। इत्यञ्च तत्त्वज्ञानिना झटिति कायव्यूहेन सकलकर्म्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न। तत्र भोगस्य वेदबोधितनाशकोपलक्षितत्वात्। कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्म्मणां नाशः। तदुक्तम्। ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणीत्यादिना। श्रूयते च। क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति। ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादि च न स्यात् ज्ञानेन च सर्व्वेषां कर्म्मणां नाशादिति चेन्न। प्रारब्धेतरकर्म्मणामेव नाशात्। तत्तच्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म्म तत् प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति ॥ १६३ ॥

शब्दं निरूपयति। शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः। कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ॥ सर्व्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते इति। नभोवृत्तिराकाशसमवेतः। दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह। श्रोत्रेति। ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह। वीचितरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तितेति। आद्यशब्दस्य

अथवा नादादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ॥ १६४ ॥
सर्वत्रिपर्णादौ नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ।
वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता ॥ १६५ ॥
कदम्बकोरकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ।
उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ॥१६६॥
सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ।

शब्दैर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्य शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते। तेन
परस्तद्ग्राहकः। एव क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति ॥१६३॥
६४॥

कदम्बकोरकन्यायादुत्पत्ति कस्यचिन्मते इति। आद्य-
शब्दाद् दशदिक्षु दशशब्दा उत्पद्यन्ते। ततश्चान्ये दशशब्दा
उत्पद्यन्त इति भावः। अस्मिन् कल्पे गौरवादुक्तं कस्यचिन्मते
इति। ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिः कथमत आह। उत्पन्नः
कः विनष्ट क इति बुद्धेरनित्यतेति। शब्दानामुत्पादविनाश-
त्वयबाधितत्वादनित्यत्वमित्यर्थ ॥ १६६ ॥

ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्य-
त्वम्। इत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिभ्रमरूपा चेत्तत आह।
सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते। तदेवौषधमित्यादौ
इवानीकेऽपि दर्शनादिति। तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजा-
तीयत्व विषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः। तत्प्रतीतिवि-

तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ॥१६७॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय विद्यानिवासभट्टाचार्य्यसुत श्रीयुतविश्वनाथ
पञ्चाननभट्टाचार्य्यविरचितो भाषापरिच्छेदः समाप्तः ॥

रोधात्। इत्यत्र द्वयोरपि बुद्ध्योर्न भ्रमत्वमिति। ननु सजाती
यत्वं सोऽयमितिप्रत्यभिज्ञायां भासते इति कुत्र दृष्टमित
आह। तदेवेति। यदौषधं मया कृतं तदेवान्येनापि कृ
मित्यादिदर्शनादिति भावः॥ १६७॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय विद्यानिवासभट्टाचार्य्यसुत-श्रीयुतविश्वनाथ-
पञ्चाननभट्टाचार्य्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली संपूर्णा ॥

